Πολυτεχνείο Κρήτης
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΤΟΥ Β΄ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ:

ΤΟΠΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ

Τερζάκη Μαρία
Επιβλέπων καθηγητής: Σκουτέλης Νικόλαος

Χανιά| Δεκέμβριος 2022

Ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή κύριο Νίκο Σκουτέλη, για τις σπουδαίες συμβουλές του κατά τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας ερευνητικής εργασίας.

Ακόμα, ευχαριστώ πολύ εκείνους που βοήθησαν στη διεργασία συγκέντρωσης του ερευνητικού υλικού.

Περίληψη

Η αρχιτεκτονική διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην προσπάθεια διατήρησης της μνήμης και διαφύλαξης του ιστορικού παρελθόντος. Μέσω των μνημείων, ενσαρκώνει το παρελθόν διατηρώντας το ζωντανό στη συλλογική μνήμη, αποτελεί δηλαδή, την υλική έκφραση της ιστορίας του τόπου.

Η παρούσα ερευνητική εργασία έχει ως αντικείμενο τόπους μαρτυρίου και πένθους στην ενότητα των Χανίων, από την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σκοπός είναι η διερεύνηση των τρόπων, που απεικονίζεται και διαφυλάσσεται το ιστορικό παρελθόν του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μέσα από την καταγραφή τραυματικών χώρων και μνημείων στα Χανιά.

Μέσω της έρευνας αυτής, αρχικά δίνεται έμφαση σε οικισμούς, όπως τα Φλώρια, το Κοντομαρί, η Κάντανος, ο Αλικιανός, ο Κακόπετρος, τα Μεσκλά, η Μαλάθυρος, ο Γαλατάς και ο Σκινές, που υπέστησαν σοβαρές ζημιές ή καταστράφηκαν ολοσχερώς από τους ναζί. Έμφαση δίνεται και σε τόπους, όπως το παλιό στρατιωτικό αεροδρόμιο στο Μάλεμε, οι φυλακές της Αγυιάς, αλλά και τα στρατιωτικά νεκροταφεία, που χαρακτηρίζονται ως χώροι πένθους, με έντονο συναισθηματικό φορτίο. Στη συνέχεια, γίνεται λόγος, για την αναγνωρισιμότητα των τόπων μαρτυρίου. Μελετάται κατά πόσο έχουν αναγνωριστεί, είτε επίσημα βάση Προεδρικού διατάγματος, είτε άτυπα στη συλλογική μνήμη, ως ένας μαρτυρικός τόπος. Ακόμα, ερευνάται η ανταπόκριση των ανεγερθέντων μνημείων, ως προς τη διατήρηση της μνήμης και ενστάλαξη της γνώσης στις επόμενες γενιές.

Τελικά, ανακύπτουν συμπεράσματα, αναφορικά με τους τρόπους, που επιλέγει η ενότητα των Χανίων να θυμάται τα γεγονότα του πολέμου και να αποδώσει τιμή σε εκείνους, που έλαβαν μέρος σε αυτά. Επίσης, κρίνεται και η αποτελεσματικότητά τους.

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή……5
2. Μεθοδολογία……..11
3. Ιστορική αναδρομή……12
4. Τόποι μαρτυρίου στο νομό Χανίων
   4.α. Χώροι πολεμικών γεγονότων……..15
   4.β. Τόποι μαρτυρίου - σφαγών – ολοκαυτώματος……..18
   4.γ. Χώροι εγκλεισμού……..27
5. Αναμνηστικές αξίες
   5.α. Οι Κατασκευές της ενθύμησης……29
   5.β. Η αναγνώριση-η σύγχρονη συγκρότηση των χώρων μαρτυρίου……...33
6. Συμπεράσματα……..40
7. Βιβλιογραφικές πηγές……44
8. Κατάλογος εικόνων……45

1. Εισαγωγή

Χωρίς καμία αμφιβολία, ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος άφησε αναρίθμητες καταστροφές και συντρίμμια σε πόλεις και χωριά της Ελλάδας και έσπειρε τον πόνο και το πένθος σε όλη την έκταση της χώρας. Συνήθως, στη συλλογική μνήμη, οι άνθρωποι απαλείφουν τον χρόνο καθώς προχωρούν ξεχνώντας τι είναι αυτό που τους ορίζει. Ωστόσο, ο ίδιος ο χρόνος αποτυπώνεται σε σειρά από μνήμες, τα θραύσματα συναρμολογούνται, για να υπενθυμίζει στους ανθρώπους, πως οι καταστροφές και οι ανθρώπινες απώλειες στην ιστορία, δεν εξατμίζονται.[1]

Σημαντικό παράδειγμα αποτελεί το χωριό Δίστομο, που βρίσκεται στο νομό Βοιωτίας και κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, την ημέρα της 10ης του Ιούνη το 1944 έλαβε χώρα μία από τις πιο αποτρόπαιες σφαγές αμάχων, που διέπραξαν οι Γερμανικές κατοχικές δυνάμεις. Την ίδια ημέρα, ο λοχαγός Fritz Lautenbach είχε λάβει διαταγή να μετατοπιστεί η μονάδα του στρατού του από τη Λιβαδειά, προς το Δίστομο, το Στείρι και το Κυριάκι, με σκοπό τον εντοπισμό ανταρτών. Παρόλο που από το χωριό Δίστομο, οι Γερμανικές δυνάμεις δεν έλαβαν προκλήσεις, αυτές για εκδικητικούς λόγους προχώρησαν σε σφαγές όσων κατοίκων έβρισκαν στο χωριό, χωρίς να ξεχωρίσουν γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένους. Μάλιστα, σημειώθηκε καρατόμηση του κληρικού που είχε το χωριό, σκότωσαν μωρά και πολλές γυναίκες κακοποιήθηκαν πριν θανατωθούν. Μόλις νύχτωσε οι Γερμανοί στρατιώτες αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στη Λιβαδειά δίνοντας τέλος στη σφαγή, αφού είχαν κάψει τις κατοικίες του χωριού. Οι νεκροί του Δίστομου ανέρχονται στους 228 συνολικά. Οι γυναίκες ήταν 117 και οι 111 ήταν άνδρες, ενώ υπήρχαν 53 παιδιά ηλικίας μικρότερη των 16 χρονών.[2]

Εικόνα 1: Νεκροί άνδρες

Εικόνα 2 : Στιγμή από τη σφαγή στο Δίστομο

Εικόνα 3 : Μνημείο ολοκαυτώματος Δίστομου

Εικόνα 4 :Ένδειξη μαρτυρικού τόπου

Εικόνα 5 : Ηρώο Δίστομου

1 Lynne Sharon Schwartz, Η Ανάδυση της μνήμης. Συζητώντας με τον W. G. Sebald, μετάφραση Βασίλης Δουβίτσας, εκδόσεις ΑΓΡΑ, Αθήνα, 2014 σελίδα 17, 30

2 https://el.wikipedia.org/wiki/Σφαγή_του_Διστόμου

Στα πιο ειδεχθή εγκλήματα, που διέπραξαν οι Γερμανικές κατοχικές δυνάμεις συγκαταλέγεται και η σφαγή ή γενοκτονία, που έλαβε χώρα στα Καλάβρυτα. Στις 20 Οκτωβρίου 1943 διεξήχθη η μάχη της Κερπινής, στην οποία ηττήθηκαν οι γερμανικές δυνάμεις, με αποτέλεσμα αντάρτες να αιχμαλωτίσουν και εν συνεχεία να εκτελέσουν 77 Γερμανούς στρατιώτες. Ως αντίποινα της πράξης αυτής, στις 4 Δεκεμβρίου 1943, οι Γερμανοί ξεκίνησαν να καταστρέφουν τα Καλάβρυτα. Σκοπός αυτής της επιχείρησης ήταν να τρομοκρατήσουν τους κατοίκους, εκτελώντας άμαχο πληθυσμό, πυρπολώντας τα σπίτια του χωριού. Αφετηρία στις σφαγές και στις καταστροφές αποτέλεσε η παράλια ζώνη Αχαΐας, που βρίσκεται στη Βόρεια Πελοπόννησο, ενώ οι στρατιώτες της Βέρμαχτ, οδεύοντας προς τα Καλάβρυτα, έκαψαν δεκάδες οικισμούς και σκότωσαν άμαχο πληθυσμό. Στα Καλάβρυτα εισήλθαν στις 9 Δεκεμβρίου του 1943 και τέσσερις μέρες αργότερα συγκέντρωσαν τους κατοίκους του χωριού στο προαύλιο του Δημοτικού σχολείου. Εκεί διαχώρισαν τον ανδρικό πληθυσμό από τα παιδιά, τις γυναίκες και τους υπερήλικες, τους οποίους τους κράτησαν στον εσωτερικό χώρο του σχολείου. Τους άνδρες και τους έφηβους, που ήταν μεγαλύτεροι των 13 χρονών τους μετέφεραν στη Ράχη του Καππή, που βρίσκεται στις παρυφές του χωριού. Η περιοχή αυτή, δεν είχε επιλεχθεί τυχαία, αφού ήταν αμφιθεατρική και κεκλιμένη, αλλά επίσης ήταν δύσκολη η διαφυγή από τις φλόγες. Εκεί εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς με συνεχείς πυροβολισμούς 500 άτομα. Την ώρα που το χωριό φλεγόταν, οι γυναίκες μαζί με τα παιδιά απέδρασαν από το σχολείο. Μία μέρα μετά οι ναζί έκαψαν τη μονή της Αγίας Λαύρας, η οποία έχει άμεση σχέση με την Ελληνική Επανάσταση του 1821, καθώς επίσης και το χωριό Βυσωκά. Συνολικά, εκτελέστηκαν 677 άνθρωποι. Οι κατοικίες, που πυρπόλησαν ανέρχονται περίπου στις 1000, σε πάνω από πενήντα χωριά. Η σφαγή στα Καλάβρυτα αποτελεί σκληρή περίπτωση εγκλήματος πολέμου στην Ελλάδα, από την περίοδο της Γερμανικής κατοχής. Κανείς εκ των υπευθύνων του εγκλήματος αυτού δεν έχει λογοδοτήσει στη δικαιοσύνη, όπως επίσης δεν έχει υποβληθεί καμία αποζημίωση .[3]

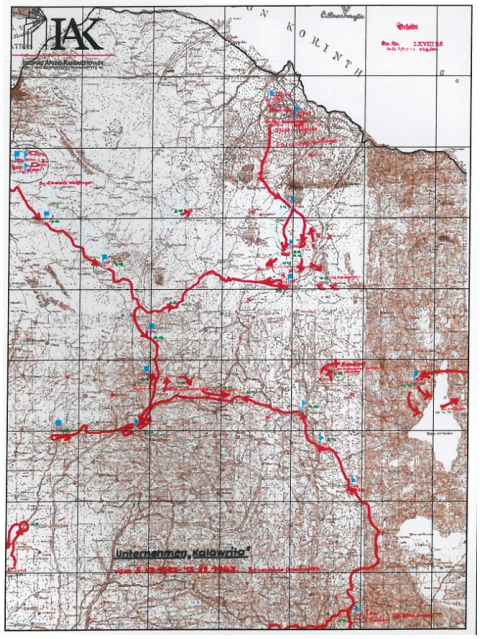

Εικόνα 6 : Χάρτης που αποτυπώνει την «Επιχείρηση Καλάβρυτα»

3 https://ethniki-antistasi-dse.gr/kalavrita.html

Σήμερα στην πόλη των Καλαβρύτων έχει στηθεί μνημείο, στο ύψωμα της Ράχης του Καππή, ανατολικά της πόλης, ώστε να υπενθυμίζει, πως το σημείο αυτό υπήρξε τόπος θυσίας των ντόπιων στις 13 Δεκεμβρίου του 1944. Επίσης, στην πόλη βρίσκεται μουσείο αφιερωμένο στο ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων, το οποίο στεγάζεται στο κτήριο του παλιού δημοτικού σχολείο, ως απόδοση τιμής στους άνδρες, που θυσιάστηκαν για την ελευθερία του τόπου. Το παλιό δημοτικό σχολείο των Καλαβρύτων αποτελεί ιστορικό και μαρτυρικό χώρο, καθώς εκεί έλαβε χώρα η θηριωδία των Γερμανών ναζί στις 13 Δεκεμβρίου 1944. Έτσι, το δημοτικό σχολείο της πόλης είναι η «οικία» εκείνων των ηρώων, καθώς στεγάζει τη μνήμη τους και συντηρεί τις μνήμες των μεταγενέστερων.[4]

Εικόνα 7: Ράχη του Καππή το 1950

Εικόνα 8: Ράχη του Καππή όπως είναι σήμερα

Εικόνα 9: Το μουσείο Ολοκαυτώματος στα Καλάβρυτα

Εικόνα 10: Εσωτερικό του μουσείου

4 https://ethniki-antistasi-dse.gr/kalavrita.html

Εικόνα 11 : Ο σμήναρχος Μίχος με ομάδα ανταρτών

Εικόνα 12: Ομάδα ανταρτών

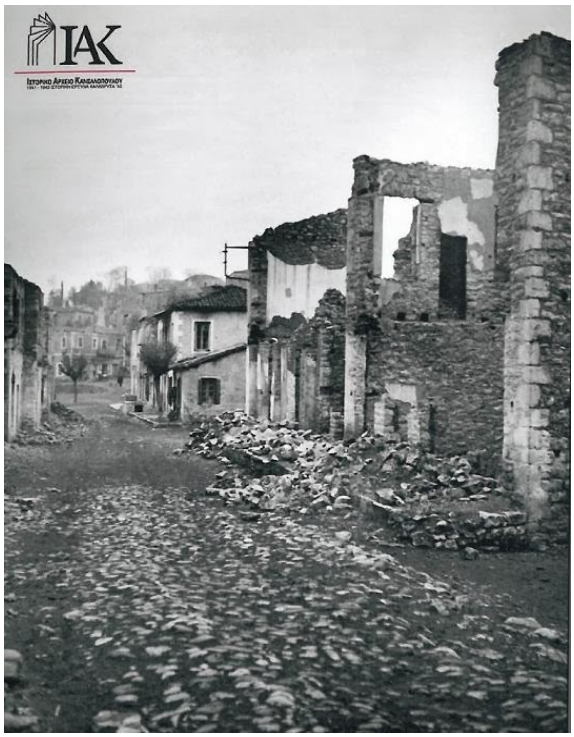

Εικόνα 13: Συντρίμμια των σπιτιών στα Καλάβρυτα

Εικόνα 1 :Μνημείο ολοκαυτώματος στη Ράχη του Καππή

Σύμφωνα με τα ιστορικά δεδομένα και τις καταγραφές που έχουν γίνει, ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος άφησε δεκάδες χώρους μαρτυρίου και στην Κρήτη. Χώροι, όπου συντελέστηκαν σημαντικά γεγονότα της ιστορίας και χώροι, όπου βρίσκονται κτήρια ή μνημεία συνδεδεμένα με το έδαφος και την ιστορία του. Αμέσως μετά τη μάχη της Κρήτης, κατά τη διάρκεια του δεύτερου έτους του πολέμου, την άνοιξη του 1941, σημειώθηκαν βομβαρδισμοί και εκδικητικές εκτελέσεις, κυρίως από μονάδες Γερμανών αλεξιπτωτιστών, ενάντια Ελλήνων πολιτών. Ωστόσο, οι εκτελέσεις και οι βασανισμοί συνεχίστηκαν καθ΄ όλη την περίοδο της Γερμανό-Ιταλικής κατοχής σε όλη την έκταση του νησιού.

Το σχέδιο των Γερμανών ξεκίνησε από αέρος απόβαση Γερμανικών στρατευμάτων στην Κρήτη. Άμεσος στόχος τους ήταν το αεροδρόμιο Μάλεμε Χανίων, όπου σημειώθηκαν εκτελέσεις και άμαχου πληθυσμού. Δεκάδες χωριά βομβαρδίστηκαν, κάηκαν και ισοπεδώθηκαν από τους Ναζί εκτοπίζοντας βίαια τους κατοίκους από τα σπίτια τους και εκτελώντας αμάχους .

Σημαντικό ρόλο στην αναγνώριση, ενθύμηση και ανάδειξη τόπων μαρτυρίου, όπου άνθρωποι βασανίστηκαν, φυλακίστηκαν και εκτελέστηκαν στην προσπάθεια υπεράσπισης της πατρίδας, αλλά και στην διαφύλαξη του ιστορικού παρελθόντος αποτελούν τα μνημεία. Τα μνημεία ως σταθερά στοιχεία της πόλης, φανερώνουν και αποδίδουν τη διαχρονικότητα των ανθρώπινων διαμορφώσεων. Αποτελούν διακριτά στοιχεία της αλληλουχίας των γεγονότων και της διάρκειας της πόλης. Συμπυκνώνουν έναν χώρο, που διηγείται και συνθέτει την «έμμεση» μνεία της ιστορίας με την «άμεση» μνεία της μνήμης. Αναλαμβάνουν μία μνημονική και ιστορική εφαρμογή στο πλαίσιο ενός διευρυμένου πολιτισμού ανακαλώντας και κρατώντας σταθερές τις αξίες και τα ήθη των ανθρώπων της εποχής τους. «Ένα μνημείο διατηρεί ό,τι αναπαρίσταται σε αυτό σε μία ιδιαίτερη κατάσταση παρουσίας - καθιστά παρόν ό,τι αναπαριστά-…», γράφει ο Γερμανός φιλόσοφος Hans Georg Gadamer[5].

Σκοπός της εργασίας είναι η αναζήτηση του τρόπου, που αναπαρίσταται και διαφυλάσσεται εκείνο το παρελθόν, μέσω της καταγραφής μνημείων και τόπων μαρτυρίου στο νομό Χανίων, από την περίοδο του Β’ Παγκοσμίου πολέμου. Όλα τα γεγονότα, που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του πολέμου στα Χανιά, γίνονται θεματική διαφοροποίησης των οικισμών, ανάλογα με τον βαθμό μαρτυρίου, το αποτύπωμα που έχει διατηρηθεί στον χώρο και τις τελετές ανάμνησης, που πραγματοποιούνται σε ορισμένους τόπους. Ακόμα, μέσω της εργασίας επιδιώκεται η διατύπωση συμπερασμάτων, αν τελικά οι τρόποι αναπαράστασης και ενθύμησης του παρελθόντος ανταποκρίνονται στον σκοπό τους. Με άλλα λόγια, κρίνεται η αποτελεσματικότητα των χώρων, των διαμορφώσεων και των τρόπων που επιλέγονται για να επανα-μεταδοθεί το γεγονός.

5 Hans Georg Gadamer, *The Ontological Foundation of the Occasional and the Decorative*, στο N. Leich (επιμ.), Rethinking Architecture, A Reader in Cultural Theory, Λονδίνο: Routledge, 1997, σελ.129

Αντικείμενο της εργασίας αποτελούν οι τραυματικοί χώροι και οι χώροι πένθους στο νομό Χανίων. Επιλέγεται η μελέτη χώρων πένθους στα Χανιά, καθώς αποτέλεσαν πρωταρχικούς στόχους των κατακτητών το αεροδρόμιο στο Μάλεμε Χανίων και το λιμάνι της Σούδας. Ωστόσο, η αντίσταση των κατοίκων της περιοχής ήταν σημαντική, με αποτέλεσμα οι εχθροί να προχωρήσουν σε βίαιες πράξεις - αντίποινα της αντίστασης αυτής. Πολλά χωριά κάηκαν ολοσχερώς και οι κάτοικοι θανατώθηκαν από τους Γερμανούς.

Εκτελέσεις και ολοκαυτώματα έλαβαν χώρα στα χωριά Φλώρια, Κοντομαρί, Κάντανος, Αλικιανός, Κακόπετρος, Μεσκλά, Μαλάθυρος, Γαλατάς και Σκινές. Ακόμα, σε χώρους όπως οι φυλακές της Αγυιάς, το αεροδρόμιο στο Μάλεμε και το λιμάνι της Σούδας διαπράχθηκαν εκτελέσεις και σοβαρά εγκλήματα πολέμου.

Οι συμμαχικές και Ελληνικές δυνάμεις στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της εισβολής ήταν 41.840 άνδρες. Οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές, που έλαβαν μέρος ήταν 8.060, ενώ ακόμη 13.980 ορεινοί κυνηγοί έφτασαν μετά τις 21 Μαΐου του 1941. Οι απώλειες των συμμαχικών στρατευμάτων ανέρχονται σε 1.738 τραυματίες και 12.254 αιχμαλώτους, ενώ πάνω από 2.000 πολίτες εκτελέστηκαν ή σκοτώθηκαν από βομβαρδισμούς.[6]

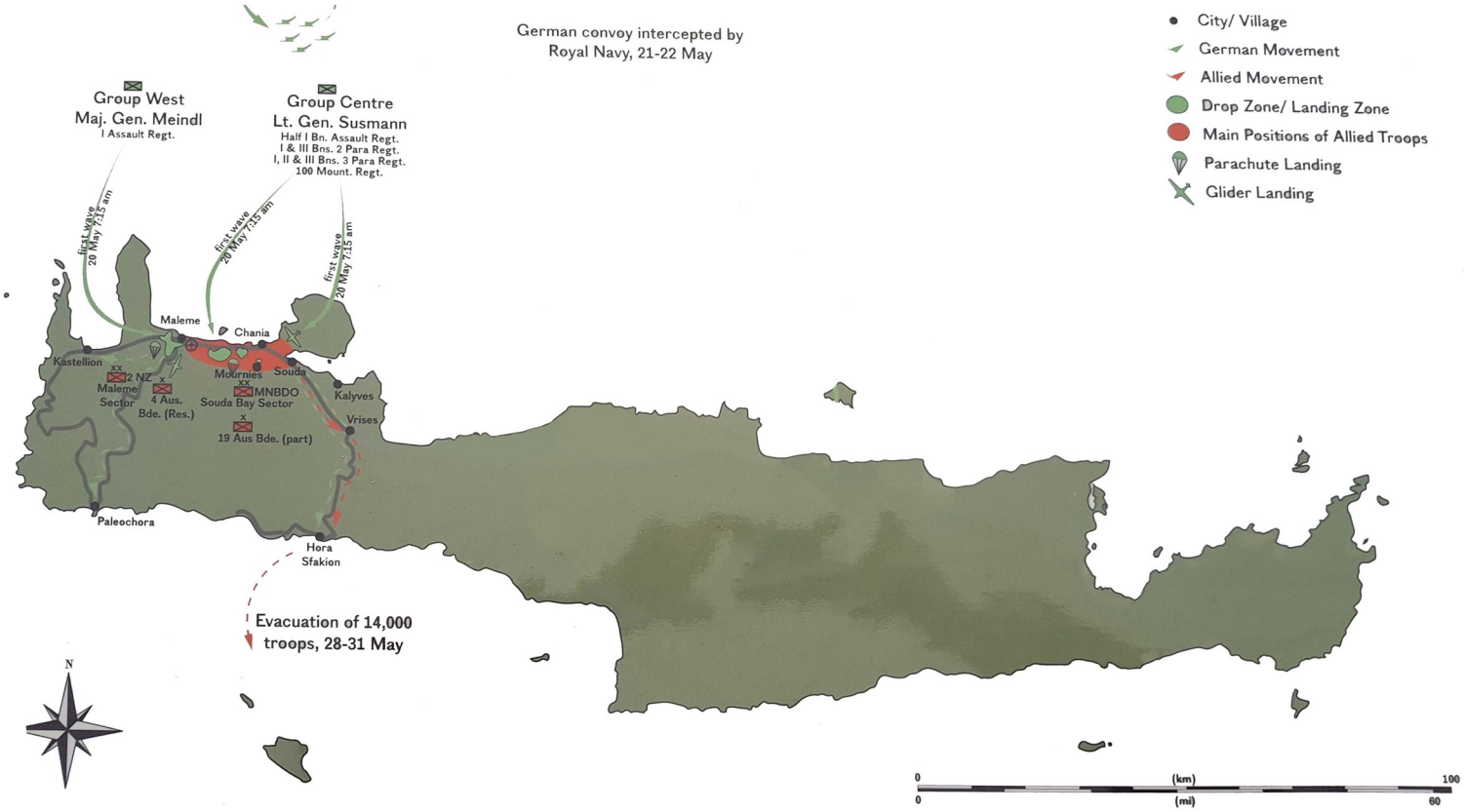

Εικόνα 15 : Η επέλαση των Γερμανών από το Μάλεμε προς την Παλαιόχωρα

6 Παναγιωτάκης Ι. Γεώργιος, *Κρήτη Ιστορία Εικόνες*, τόμος 3, εκδόσεις: Σμυρνιωτάκη Α.Ε., Ηράκλειο, 1991, σελ. 138

2. Μεθοδολογία

Για την εκπόνηση της εργασίας και τη συλλογή του ερευνητικού υλικού ακολουθήθηκαν η βιβλιογραφική, αλλά και η διαδικτυακή έρευνα. Επίσης, πραγματοποιήθηκε συνέντευξη στον κύριο Κωστή Μαμαλάκη, με σκοπό την συλλογή ιστορικών πληροφοριών από την περίοδο της Γερμανικής κατοχής στην Κρήτη. Συνέντευξη πραγματοποιήθηκε και σε ηλικιωμένους κατοίκους της Κανδάνου, οι οποίοι είχαν προσωπικές εμπειρίες από τα γεγονότα. Τέλος, στη συλλογή του ερευνητικού υλικού συνέβαλε και η παρακολούθηση ιστορικών φιλμ-αρχείων της ΕΡΤ, σχετικών με τα γεγονότα, που αφορούν τη Μάχη της Κρήτης.

Η ερμηνευτική μέθοδος που ακολουθείται είναι τα παραδείγματα. Γίνεται καταγραφή τόπων μαρτυρίου στα Χανιά από την περίοδο της κατοχής και επιχειρείται να αποτιμηθεί η αποτελεσματικότητα των τρόπων ενθύμησης. Πιο συγκεκριμένα, με προσωπική ματιά εξετάζεται κατά πόσο οι κατασκευές και η χωροθέτησή τους συμβάλλουν στην ενθύμηση των γεγονότων.

Ακόμα, χρησιμοποιείται η μέθοδος του ορισμού. Οριστέα έννοια είναι το μνημείο της περιόδου της κατοχής στην Κρήτη, που συγκαταλέγεται στο είδος των αρχιτεκτονικών έργων. Η ειδοποιός διαφορά του μνημείου από τα υπόλοιπα αρχιτεκτονήματα είναι ότι αποτελεί την υλική έκφραση της μνήμης στην πόλη.

Ετυμολογικά ο όρος προέρχεται από τα Αρχαία Ελληνικά. Πιο συγκεκριμένα στην αττική διάλεκτο προφερόταν «μνημείον», στη δωρική «μναμείον», ενώ στην ιωνική «μνημήιον». Είναι ουσιαστικοποιημένος τύπος του ουδετέρου του επιθέτου «μνημήιος» και «μνημείος», που παράγονται από τις λέξεις «μνήμα» + την κατάληξη -ήιος / -είος αντίστοιχα. Έχει την σημασία του αντικειμένου, που προκαλεί ενθύμηση ατόμου, ή συμβάντος. Κυρίως, έχει επικρατήσει το νόημα του αρχιτεκτονικού ή γλυπτικού έργου, που κατασκευάζεται στη μνήμη ανθρώπου ή περιστατικού. Βέβαια, στην Καινή Διαθήκη έχει τη σημασία του ταφικού μνημείου.[7]

Τα αναλυτικά ερωτήματα, τα οποία η παρούσα έρευνα θα επιχειρήσει να απαντήσει είναι τα εξής:

1. Πόσο ισχυρή είναι η ανάμνηση των γεγονότων του Β' Παγκοσμίου πολέμου και μέσω ποιών εργαλείων στον χώρο τα θυμόμαστε ;

2. Πόσο και με ποιους τρόπους, οι χώροι όπου βασανίστηκαν ή θανατώθηκαν άνθρωποι έχουν αναγνωριστεί από τις τοπικές κοινωνίες και πόσο η μνήμη αυτή μένει ζωντανή σε επόμενες γενιές.

7 https://el.wikipedia.org/wiki/Μνημείο

3. Ιστορική αναδρομή

Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος

Στις 15 Αυγούστου το 1940 το εύδρομο Β. Π. Έλλη τορπιλίσθηκε μέσα στο λιμάνι της Τήνου, από ένα Ιταλικό υποβρύχιο. Δυόμιση μήνες μετά από αυτό το γεγονός, η Ιταλία, στις 28 Οκτωβρίου του 1940 κήρυξε τον πόλεμο στην Ελλάδα. Ο στρατός τη Ελλάδας αντιμετώπισε την έφοδο των Ιταλών και απέκρουσε επιτυχώς τα αντίπαλα στρατεύματα, μέσω της Αλβανίας. Κατά την διάρκεια των επιχειρήσεων ενάντια των Ιταλών συμμετείχαν Κρητικοί, στρατεύσιμοι και έφεδροι, ενώ η 5η Μεραρχία Κρήτης ξεχώρισε στις μάχες του όρους Τρεμπεσίνα και στην Κλεισούρα. Για τους Έλληνες, ο πόλεμος αυτός ονομάστηκε Αλβανικός ή πόλεμος του ΄40. Η λύση στο αδιέξοδο των Ιταλών δόθηκε από τις συμμαχικές γερμανικές δυνάμεις, που επιτέθηκαν στην Ελλάδα στις 6 Απριλίου του 1941, μέσω Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας.[8]

Η Μάχη της Κρήτης

Από τον Νοέμβριο του 1940, 5.000 άνδρες διαφόρων βρετανικών μονάδων είχαν εγκατασταθεί στην Κρήτη. Τον Απρίλιο του 1941 κατέφθασαν στο νησί 19.950 άνδρες της Βρετανικής Κοινοπολιτείας, οι οποίοι είχαν υποχωρήσει από την Ηπειρωτική Ελλάδα, μετά την αποτυχία τους να αναχαιτίσουν την προέλαση των Γερμανικών Δυνάμεων. Στις παραπάνω δυνάμεις προστέθηκε και ενίσχυση 3.464 ανδρών διαφόρων βρετανικών μονάδων, οι οποίοι έφθασαν από την Αίγυπτο το διάστημα 10^{ης} έως 19^{ης} Μαΐου, συμπεριλαμβανομένης και της δύναμης Layforce, που έφθασε στο νησί στις 26 Μαΐου του 1941.

Την 6^{η} Απριλίου του 1941 ο γερμανικός στρατός έκανε επίθεση στην Ελλάδα, μέσω Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας. Στις 23 Απριλίου ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ μαζί με την Ελληνική Κυβέρνηση του Πρωθυπουργού Εμμανουήλ Τσουδερού διέφυγαν στην Κρήτη, καθώς αυτή παρέμενε ελεύθερη. Από τις 14 Μαΐου η αεροπορία των Γερμανικών δυνάμεων βομβάρδιζε αδιάλειπτα το νησί, ενώ η επιχείρηση Ερμής ξεκίνησε το ξημέρωμα της 20ης Μαΐου του 1941. Πρωταρχικό στόχο επίθεσης των Γερμανών αλεξιπτωτιστών, αποτέλεσε το αεροδρόμιο Μάλεμε στα βόρεια του νομού Χανίων και μετά το μεσημέρι ακολούθησε επίθεση στο νομών Ρεθύμνου και Ηρακλείου. Την υπεράσπιση του νησιού είχαν αναλάβει 30.000 στρατιώτες από την Βρετανική κοινοπολιτεία, μαθητές της σχολής Ευελπίδων, μαζί με νεοσύλλεκτους στρατιώτες από κέντρα εκπαιδεύσεως, χωροφύλακες, αλλά και μαθητές της σχολής χωροφυλάκων, έφεδροι οπλίτες, καθώς επίσης και απλοί πολίτες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, καθώς οι άνδρες της 5ης Μεραρχίας Κρήτης είχαν αποκλειστεί στην βόρεια Ελλάδα. Όλοι εκείνοι, που αμύνονταν παρέμειναν στις θέσεις τους στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο έως τις 29 Μαΐου, παρότι το αεροδρόμιο του Μάλεμε είχε ήδη καταληφθεί από τις 22 Μαΐου. Το βράδυ της 28ης και ξημερώματα της 29η Μαΐου, οι συμμαχικές δυνάμεις ξεκίνησαν την εκκένωση του νησιού.[9]

8 https://el.wikipedia.org/wiki/Μάχη_της_Κρήτης

9 Παναγιωτάκης Ι. Γεώργιος, ό. π., σελ. 137-138

Εικόνα 16: Το σχέδιο της επιχείρησης Ερμής

Η διαφυγή της Ελληνικής Κυβέρνησης

Οι πολιτικοί ηγέτες της Ελλάδας , βασιλιάς Γεώργιος Β΄ και Πρωθυπουργός Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός, είχαν διαφύγει στην Κρήτη από τις 23 Μαΐου 1941 και τα Χανιά είχαν οριστεί για λίγες ημέρες ως έδρα της Κυβέρνησης της Ελλάδας. Καθώς οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές εισέβαλαν και στην Κρήτη στις 20 Μαΐου 1941 ο βασιλιάς, ο Πρωθυπουργός και η συνοδεία τους περπατώντας ακολούθησαν την διαδρομή Περιβόλια - Θέρισσο - Ομαλός και κατέληξαν στην Αγία Ρουμέλη, προκειμένου να μεταβούν στην Αίγυπτο με το βρετανικό αντιτορπιλικό Decoy, το βράδυ της 22^{ας} Μαΐου.[10]

Η αντίσταση

Η αυθόρμητη συμμετοχή των πολιτών, οι οποίοι συγκρότησαν ένοπλες ομάδες και υπερασπίστηκαν το νησί από την πρώτη στιγμή που εκδηλώθηκε η γερμανική εισβολή έδωσε το στίγμα του αντιστασιακού κλίματος, που θα επικρατούσε τα επόμενα χρόνια της κατοχής. Η περισυλλογή, η απόκρυψη, η φιλοξενία και η φυγάδευση περιπλανώμενων στρατιωτών της Βρετανικής Κοινοπολιτείας ήταν σημαντική πράξη του λαού, που αντιστεκόταν. Πιο συγκεκριμένα, οι Κρήτες βοήθησαν τους Βρετανούς στρατιώτες να αποδράσουν στην Αίγυπτο, ενώ αργότερα κατά την προσπάθεια των Γερμανών να περάσουν στην Αφρική, οι κάτοικοι του νησιού προσπάθησαν να αποτρέψουν και να καθυστερήσουν την μετάβαση αυτή. [11]

10 Παναγιωτάκης Ι. Γεώργιος, ό. π., σελ. 139-140

11 https://el.wikipedia.org/wiki/Μάχη_της_Κρήτης

Εκτελέσεις αμάχων

Αμέσως μετά την κατάληψη της Κρήτης , ο Γερμανικός Στρατός προχώρησε σε εκτελέσεις αμάχων σε διάφορα μέρη του νησιού. Πιο συγκεκριμένα, χωριά όπως το Κοντομαρί, η Κάνδανος, τα Φλώρια, ο Αλικιανός, ο Κακόπετρος, τα Μεσκλά, η Μαλάθυρος, ο Γαλατάς και ο Σκινές καταστράφηκαν ολοσχερώς και πολλοί από τους κατοίκους τους θανατώθηκαν. Η εκτέλεση αθώων πολιτών παραβιάζει τους νόμους του πολέμου, επομένως συνιστά έγκλημα πολέμου, ωστόσο καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής της Κρήτης παρόμοιες πράξεις αποτέλεσαν συνήθεις πρακτικές των Γερμανών. Φόνοι αμάχων, ηθελημένη άσκοπη καταστροφή πόλεων, κωμοπόλεων ή χωριών, η ερήμωσή τους με την εκκένωση αμάχων και η μετατροπή τους σε καμένη γη αποτελούν πράξεις-εγκλήματα πολέμου των Γερμανικών Κατοχικών Δυνάμεων.

Η απελευθέρωση

Στα τέλη του Σεπτέμβρη του 1944 οι Γερμανοϊταλικές Δυνάμεις έφυγαν από τον νομό Λασιθίου και μέχρι τις 13 Οκτωβρίου 1944 είχαν απελευθερωθεί οι νομοί Ηρακλείου και Ρεθύμνου. Οι δυνάμεις των κατακτητών συμπτύχθηκαν στα βόρεια του νομού Χανίων, όπου παρέμειναν μέχρι τον Μάιο του 1945. [12]

12 https://el.wikipedia.org/wiki/Μάχη_της_Κρήτης

4. Τόποι μαρτυρίου στο νομό Χανίων

4α. Χώροι πολεμικών γεγονότων

Αεροδρόμιο Μάλεμε

Το παλιό στρατιωτικό αεροδρόμιο στο Μάλεμε Χανίων αποτέλεσε πρωταρχικό στόχο των Γερμανών. Στις 20 Μαΐου του 1941 πραγματοποιήθηκε από αέρος απόβαση Γερμανών αλεξιπτωτιστών, με αποτέλεσμα την εκτέλεση πληθυσμού στην προσπάθεια υπεράσπισης της πατρίδας. Το 22ο Τάγμα Νεοζηλανδών υπέστη σημαντικές ζημιές στον τομέα των τηλεπικοινωνιών, εξαιτίας των γερμανικών βομβαρδισμών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αποκοπεί η επικοινωνία του αρχηγείου με τους λόχους C και D, οι οποίοι είχαν προωθηθεί στο αεροδρόμιο και στον λόφο 107, ο οποίος βρίσκεται στον ποταμό Ταυρωνίτη. Αυτό είχε ως επακόλουθο την ελαχιστοποίηση των πληροφοριών, που αφορούσαν τους εχθρούς.

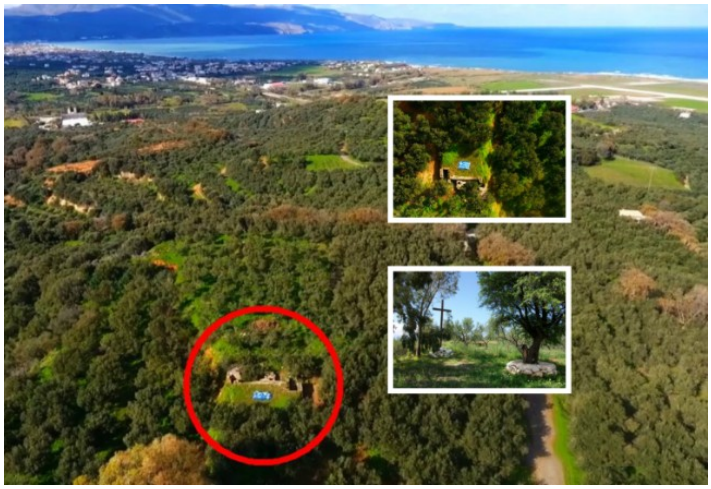

Εικόνα 17: Λόφος 107, στη θέση Καυκάλες. Στο σημείο αυτό υπήρχε το συμμαχικό επιτελείο του Andrew. Σήμερα έχει ξεχαστεί και οι κάτοικοι ζητούν την ανάδειξή του, κατά την περίοδο των εορτασμών για τη Μάχη της Κρήτης

Η τοπογραφία του εδάφους, οι ελαιώνες και οι εκτάσεις αμπελιών δυσχέραιναν τις προσπάθειες εντοπισμού των Γερμανών αλεξιπτωτιστών, ενώ τα "Στούκας" βομβάρδιζαν διαρκώς. Η διμοιρία, που ήταν υπεύθυνη για την υπεράσπιση της παραθαλάσσιας περιοχής, κατάφερε να αποκρούσει τον εισβολέα, όμως περισσότερη πίεση σημειώθηκε στη δυτική πλευρά του αεροδρομίου. Μόλις 22 άνδρες, οι οποίοι είχαν εφοδιαστεί με ελαφρύ οπλισμό είχαν υπό την ευθύνη τους έκταση, που κάλυπτε ένα χιλιόμετρο. Έγιναν εκκλήσεις, με σκοπό τη χρήση δύο τεθωρακισμένων Matilda, που ανήκαν στο 7° βασιλικό τάγμα Τεθωρακισμένων, ωστόσο δεν έγιναν δεκτές από τον Andrew, καθώς έκρινε, πως αυτή η κίνηση ήταν πρόωρη. Την ίδια ώρα, η γέφυρα του Ταυρωνίτη καταλείφθηκε από τους Γερμανούς αλεξιπτωτιστές δημιουργώντας εμπόδιο ανάμεσα σε δύο νεοζηλανδέζικους λόχους. Αιχμαλώτισαν ή εκτέλεσαν άνδρες της RAF, ενώ Νεοζηλανδοί στρατιώτες έκαναν επίθεση κατά των Γερμανών θανατώνοντας πολλούς. Το γεγονός αυτό, είχε ως αποτέλεσμα οι Βρετανοί αεροπόροι να καταφέρουν να δραπετεύσουν. [13]

13 I. McD. G. Stewart, *Η μάχη της Κρήτης*, τόμος Α μετάφραση: Μακρινός Δημήτρης, Θωμόπουλος Γιάννης, οργανισμός πολεμικών εκδόσεων, Αθήνα, 1966, σελ. 289

Ο ταγματάρχης των Γερμανών, Stentzler, ο οποίος είχε υπό την εποπτεία του δύο λόχους αλεξιπτωτιστών έκανε επίθεση στα χνάρια του λόφου 107, αλλά αναγκάστηκε να υποχωρήσει, λόγω της αντίστασης που συνάντησε από τους Νεοζηλανδούς. Στις 10:55 το πρωί το αρχηγείο της ταξιαρχίας έλαβε μήνυμα από τον Andrew, ενημερώνοντας πως η επαφή με τους λόχους C και D είχε διακοπεί. Το μεσημέρι της ίδιας ημέρας, οι Γερμανικές δυνάμεις άρχισαν να βομβαρδίζουν το αεροδρόμιο. Καθώς, οι επικοινωνίες είχαν κοπεί, οι Βρετανοί αδυνατούσαν να αμυνθούν και δεν ήταν εφικτό να ενημερώσουν τις πυροβολαρχίες τους. Ο Andrew έδωσε διαταγή για χρήση λευκών και πράσινων φωτοβολίδων, ως ένδειξη συναγερμού προς τη ζώνη του 23ου Τάγματος, αλλά δεν έγιναν αντιληπτές. Η διμοιρία του τελικά εγκατέλειψε, ενώ η εφεδρική, που διέθετε επλήγη σοβαρά, με αποτέλεσμα τελικά να υποχωρήσει. [14]

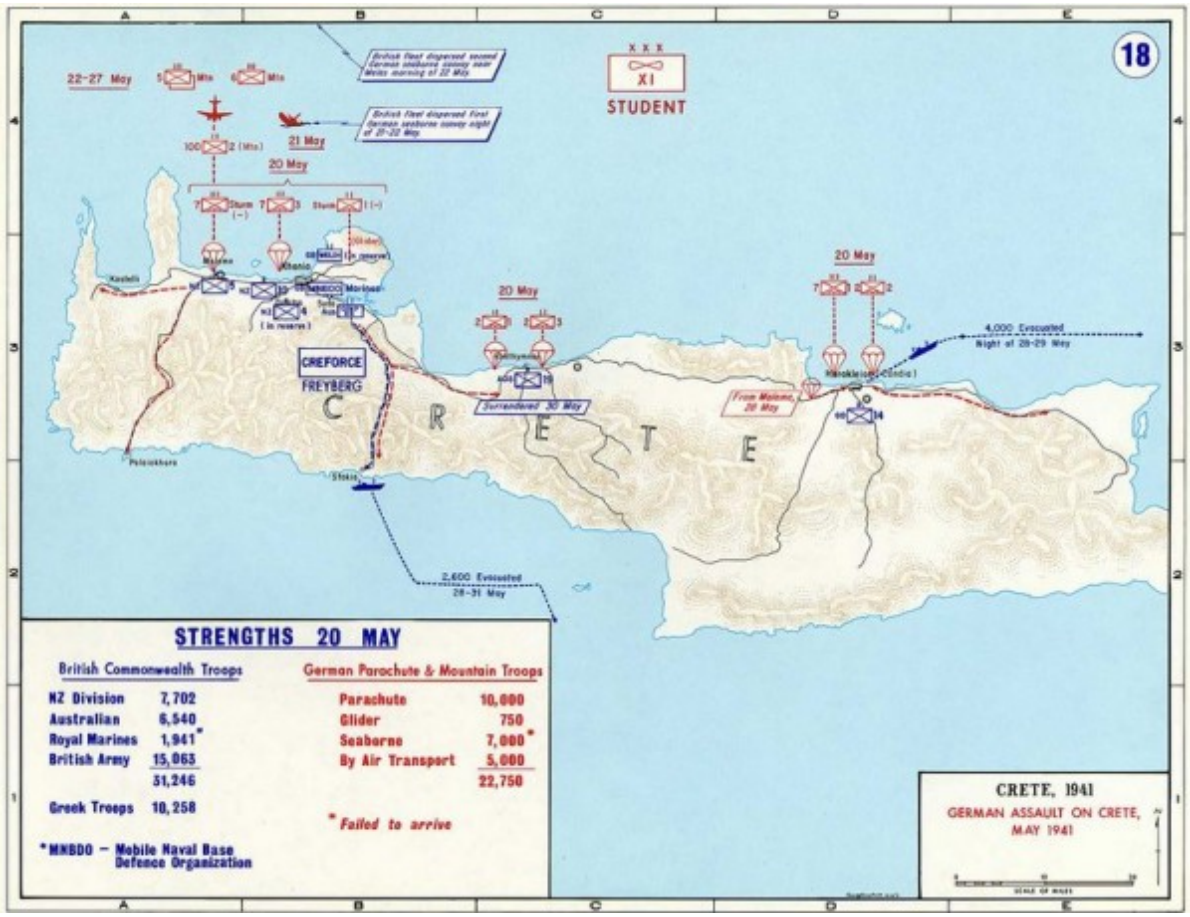

Εικόνα 18: Το σχέδιο από αέρος απόβαση των Γερμανών αλεξιπτωτιστών

14 I. McD. G. Stewart, ό. π., σελ. 289

Στις 21 Μαΐου 1941 ομάδα, η οποία αποτελούταν από 22 αλεξιπτωτιστές υπό την εποπτεία του Heinrich Neumann, επιτέθηκε κατά τη διάρκεια της νύχτας ενάντια του λόφου 107 απωθώντας τον λόχο του υπολοχαγού Horst Trebes. Πλέον ο λόφος 107 είχε περιέλθει στους Γερμανούς. Τα γερμανικά αεροπλάνα απογειώνονταν κατευθείαν αφότου γινόταν η αποβίβαση των στρατιωτών τους και των φορτίων τους. Είκοσι δύο Junger 52 κατερρίφθησαν ή έπαθαν σοβαρές ζημιές. Στις 22 Μαΐου 1941 ξεκίνησαν να προωθούνται δύο τάγματα από τον Πλατανιά, η καθυστέρηση των οποίων ήταν περισσότερη των δύο ωρών. Η αντεπίθεση στο Μάλεμε δεν μπόρεσε να αρχίσει πριν ξημερώσει και έτσι οι συμμαχικές δυνάμεις παρέμειναν εκτεθειμένες στην επίθεση των αεροσκαφών. Οι Σύμμαχοι δεν μπορούσαν πλέον να εκμεταλλευτούν την προστασία, που τους παρείχε το σκοτάδι. Την ημέρα, που ξημέρωνε 22 Μαΐου 1941 το 20° τάγμα κινήθηκε μεταξύ της παραλιακής οδού και της θάλασσας, τα τεθωρακισμένα του Farran κινήθηκαν επί της οδού και το 28° τάγμα των Μαορί κινήθηκε στην αριστερή πλευρά της οδού. Το 21° τάγμα ξεκίνησε από το Κοντομαρί και κατευθύνθηκε στην πίσω περιοχή του λόφου 107. Οι Νεοζηλανδοί επιτέθηκαν κατά μέτωπο και εξολόθρευσαν τις γερμανικές δυνάμεις, παρόλο που είχαν αρκετές απώλειες. Οι Μαορί συνάντησαν αντίσταση από τους Γερμανούς, την οποία όμως εξουδετέρωσαν με επιτυχία. Καθώς δύο τανκς του Farran καταστράφηκαν από τις σφαίρες γερμανικών όπλων το τρίτο τανκ οπισθοχώρησε. Η νίκη των Γερμανών σφραγίστηκε με την επικράτηση των γερμανικών δυνάμεων επί του Heidrich, στην περιοχή της Αγυιάς. Έπειτα, κατέφθασαν νέες ενισχύσεις, με σκοπό την εδραίωση της παραμονής των Γερμανών στην Κρήτη. Παρ' όλη την γενναία άμυνα του Ελληνικού στρατού και λαού, αλλά και των συμμάχων, το νησί έπεσε στα χέρια των Γερμανών. Την ημέρα της 1ης Ιουνίου οι συμμαχικές δυνάμεις παραδόθηκαν, ενώ αρκετοί από αυτούς πρόλαβαν να δραπετεύσουν και να μεταφερθούν στην Αίγυπτο.[15]

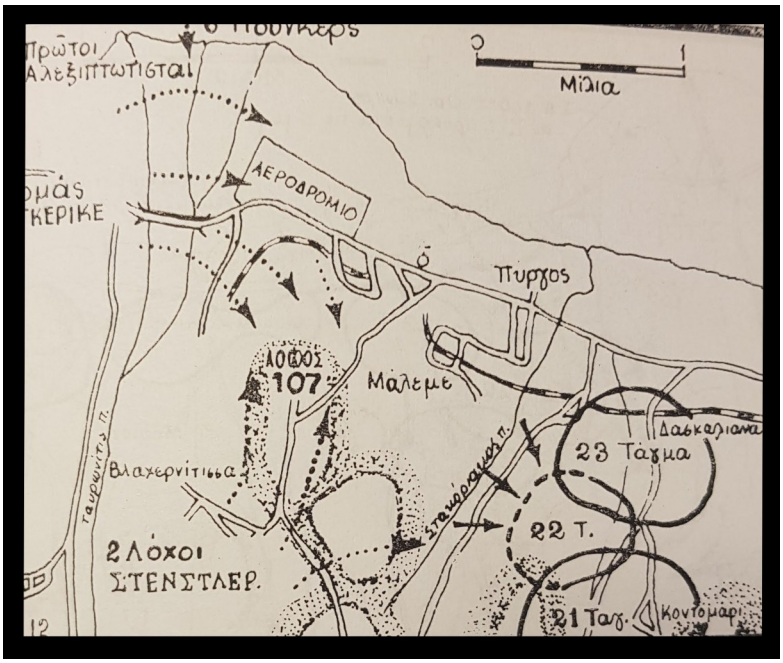

Εικόνα 19: Το Μάλεμε, 8 π. μ. Στις 21 Μαΐου 1941

15 I. McD. G. Stewart, ό. π., σελ. 65-66

4β. Τόποι μαρτυρίου- σφαγών- ολοκαυτώματος

Φλώρια

Στην πρώτη μάχη στα Φλώρια, που ανήκει στον δήμο Σελίνου σκοτώθηκαν 17 Γερμανοί αλεξιπτωτιστές, μεταξύ των οποίων και ο ανθυπολοχαγός Χέλερ, ο οποίος ήταν αρχηγός της ομάδας. Η βιαιότερη μάχη διεξήχθη στο Φαράγγι της Κανδάνου, όπου έχασαν τη ζωή τους 25 επιπλέον Γερμανοί αλεξιπτωτιστές. Στις 23 Μαΐου 1941 πραγματοποιήθηκε επίθεση, στην οποία κάτοικοι του χωριού εξολόθρευσαν ομάδα του γερμανικού στρατού, η οποία ερχόταν από το Μάλεμε και είχε ως τελικό προορισμό την Παλαιόχωρα. Παρά την αντίσταση των κατοίκων του χωριού, οι γερμανικές δυνάμεις κατάφεραν να περάσουν το φαράγγι και να προχωρήσουν έως το λιμάνι της Παλαιόχωρας.

Εικόνα 20: Επέλαση Γερμανών στρατιωτών από τα Φλώρια

Κοντομαρί

Αφότου η Μάχη της Κρήτης ολοκληρώθηκε επίσημα μετά από δέκα ημέρες μάχης, οι Γερμανοί ξεκίνησαν αμέσως αντίποινα. Στις 2 Ιουνίου του 1941, στο Κοντομαρί, θανατώθηκαν 25 άνδρες, οι οποίοι ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα από 18 έως 50 ετών, δίνοντας διαταγή να αποχωρήσουν οι ηλικιωμένοι. Οι σφαγές έγιναν ως αντίποινα για τον χαμό μεγάλου αριθμού Γερμανών αλεξιπτωτιστών, που είχαν προσγειωθεί μέσα σε θάμνους, αφού είχαν βρεθεί πτώματά τους σε κοντινές αποστάσεις από το Κοντομαρί. Οι Γερμανοί εισέβαλαν στις κατοικίες, τις άδειασαν, αφού διέταξαν τους κατοίκους να μεταφερθούν έξω, διαχώρισαν τους άνδρες και τους σκότωσαν σε ελαιώνα κοντά στο χωριό. Αυτή η μαζική θανάτωση διεξήχθη από απόσπασμα αλεξιπτωτιστών με επικεφαλή τον ανθυπολοχαγό της Luftwaffe, Horst Trebes, ενώ η διαταγή εδόθη από τον στρατηγό Kurt Student και αποτέλεσε την πρώτη ομαδική εκτέλεση άμαχου πληθυσμού κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Franz Peter Weixler, ο οποίος ήταν πολεμικός ανταποκριτής της Βέρμαχτ κράτησε φωτογραφικό υλικό από την στιγμή της εκτέλεσης. Αν και το φιλμ με τις φωτογραφίες του το πήραν ανώτερα πολιτικά και στρατιωτικά στελέχη ζητώντας του να υπογράψει μια βεβαίωση, κατά την οποία είχε παραδώσει όλα τα φωτογραφικά αντίγραφα, εκείνος με κάποιον τρόπο πέτυχε να τα μεταφέρει σε έναν φίλο του, ο οποίος βρισκόταν στην Αθήνα. Οι φωτογραφίες, που μαρτυρούν το βαρύτατο αυτό έγκλημα, παρέμειναν κρυμμένες στα αρχεία του στρατού της Γερμανίας έως το 1980. Τότε ο Έλληνας δημοσιογράφος Βάσος Μαθιόπουλος βρήκε και δημοσίευσε πρώτη φορά τα αρχεία των φωτογραφιών, χωρίς όμως να γνωρίζει ποιο ήταν αυτό το τραγικό χωριό, το όνομα του οποίου γνωστοποιήθηκε μετά από περαιτέρω δημοσιογραφική έρευνα.

Εικόνα 21: Νεκροί άμαχοι άνδρες του Κοντομαρίου

Εικόνα 22: Οι Γερμανοί έχουν συγκεντρώσει άνδρες του χωριού, για να τους εκτελέσουν

Εικόνα 23: Κάτοικοι του χωριού έχουν συγκεντρωθεί από τους ναζί, πριν την εκτέλεση

Εικόνα 24: Κάτοικοι του χωριού έχουν συγκεντρωθεί από τους ναζί, πριν την εκτέλεση

Κάνδανος

Στις 3 Ιουνίου του 1941 οι Γερμανικές δυνάμεις ισοπέδωσαν την Κάνδανο, που βρίσκεται στην επαρχία Σελίνου, νότια του νομού Χανίων. Εκτέλεσαν 310 κατοίκους, ως εκδίκηση στην άμυνα, που πρόβαλλαν στην περίοδο διεξαγωγής της Μάχης της Κρήτης, η οποία ξεκίνησε 20 Μαΐου και έληξε 31 Μαΐου του 1941 και στην είσοδο του χωριού τοποθέτησαν επιγραφή, η οποία έδειχνε το μέρος, όπου βρισκόταν η Κάνδανος. Οι Γερμανοί είχαν στόχο να μεταφερθούν μέχρι το νότο, με σκοπό να εξολοθρεύσουν τους συμμάχους, οι οποίοι προσπαθούσαν να δραπετεύσουν στη Μέση Ανατολή. Οι άνθρωποι του χωριού αντιστάθηκαν με αυτοσχέδια όπλα, προκειμένου να αποτρέψουν τους κατακτητές να εισέλθουν στην Κάνδανο. Η πιο σκληρή μάχη διήρκησε 24 ώρες και δόθηκε στο Καντανιώτικο φαράγγι, όπου σκοτώθηκαν 25 αλεξιπτωτιστές. Στη μάχη αυτή οι χωρικοί πολέμησαν με ό,τι είχαν καταφέρει να πάρουν από τους εχθρούς σε περασμένες μάχες. Ωστόσο, αντιλήφθηκαν, πως οι αντίπαλοι γυρνούσαν έχοντας ενισχυθεί περισσότερο και εστάλη διαταγή να οπισθοχωρήσουν στα ορεινά. Έτσι, οι Γερμανικές δυνάμεις κατάφεραν να περάσουν το φαράγγι και να καταλήξουν στο λιμάνι της Παλαιόχωρας. Αφού πέρασαν κάποιες ημέρες, οι Γερμανοί γύρισαν στην Κάνδανο και σκότωσαν 6 ηλικιωμένους, ενώ στις 3 Ιουνίου ξεκίνησαν την ισοπέδωση. Το χωριό αυτό αποτελεί το πρώτο μέρος στην ιστορία, στο οποίο εδόθη διαταγή για την πλήρη ισοπέδωσή του. Επισφράγιση του εγκλήματος αυτού, αποτέλεσε η τοποθέτηση των πινακίδων, οι οποίες διατηρούνται ακόμη και σήμερα, ώστε να συγκρατούν στη μνήμη, πως αυτό το χωριό καταστράφηκε ολοσχερώς από τους Ναζί.[16]

Εικόνα 25: Κάτοικοι του χωριού της Κανδάνου οδηγούνται στον τόπο της εκτέλεση

16 https://greece.terrabook.com/el/chania/chapter/politismos/

Αλικιανός Χανίων

Στον Αλικιανό Χανίων και στα γύρω χωριά Ρούματα, Πρασές, Σκινές, Καρές, Βατόλακος, Φουρνές και Κουφός, 108 άνδρες εκτελέσθηκαν στη γέφυρα του ποταμού Κερίτη. Την 1η Αυγούστου 1941 ένα Τάγμα Πεζικού και η 5η Μεραρχία Αλπινιστών έφτασαν στην γέφυρα του ποταμού Κερίτη και στη συνέχεια περικύκλωσαν τα χωριά του κάμπου. Τις πρωινές ώρες συνελήφθησαν δεκάδες αθώοι και οδηγήθηκαν στον Αλικιανό και αφού οι ναζί έστησαν ένα στρατοδικείο, εκτέλεσαν πρώτα αυτούς που προσπάθησαν να διαφύγουν. Στη συνέχεια εκτέλεσαν μαζικά πολίτες από 17 έως 80 ετών, ενώ δεν γλίτωσαν ούτε ανάπηροι άνθρωποι. Κάποιοι κάτοικοι του Σκινέ προέβαλλαν αντίσταση και μερικοί κατάφεραν να διαφύγουν, ενώ οι υπόλοιποι εκτελέστηκαν. Ακόμα, 32 άμαχοι κάτοικοι του χωριού συνελήφθησαν λίγη ώρα αργότερα και 8 από αυτούς δολοφονήθηκαν επιτόπου. Η γερμανική διοίκηση υπό τις εντολές του Αντρέ έδωσε διαταγή για την πυρπόληση των οικισμών του Σκινέ. Έτσι, ομάδες Γερμανών πυρπόλησαν και ανατίναξαν τα σπίτια, μέσα σε ορισμένα από τα οποία βρίσκονταν άρρωστοι και ανάπηροι, οι οποίοι κάηκαν ζωντανοί στα κρεβάτια τους. Το βράδυ της 1η Αυγούστου εκατοντάδες σπίτια καίγονταν στα χωριά του Κάμπου και ο αριθμός των νεκρών ανήλθε στους 118. Από αυτούς οι 13 ήταν από τον Αλικιανό και οι υπόλοιποι από τα χωριά Φουρνές, Σκινές, Βατόλακος, Καρές, Ρούματα, Πρασές. Στις οικογένειες των θυμάτων παραδόθηκαν μόνο οι ταυτότητες και οι πίλοι, ενώ τα χρυσά κοσμήματα και τα χρήματα, τα οποία κρατούσαν μαζί τους κλάπηκαν από τους εχθρούς. Τελικά, έδωσαν διαταγή στους ηλικιωμένους και στους νέους να θάψουν τα πτώματα σε μαζικούς τάφους.[17]

Εικόνα 26: Φυγή στρατιωτών κατά την πυρπόληση του Αλικιανού από τους ναζί

17 I. McD. G. Stewart, ό. π., σελ. 314-315

Κακόπετρος

Στις 24 Μαΐου 1941, οι Γερμανοί κατέστρεψαν το χωριό Κακόπετρος, που ανήκει στην κοινότητα του δήμου Πλατανιά. Εκτέλεσαν, όχι μόνο άνδρες χωρικούς, αλλά ακόμα γυναίκες και παιδιά. Οι Γερμανοί πέρασαν από εκεί, διότι ήθελαν να φτάσουν στην Παλαιόχωρα, προκειμένου να προλάβουν τους Άγγλους, που αναζητούσαν έξοδο στην Μέση Ανατολή.[18]

Εικόνα 27: Γερμανοί στρατιώτες εκτελούν κατοίκους στον Κακόπετρο

Μεσκλά

Στο χωριό Μεσκλά στις 2 Αυγούστου 1942, οι Γερμανοί συγκέντρωσαν τους άνδρες στο σχολείο του χωριού ανακρίνοντάς τους αν περιέθαλπαν Άγγλους στρατιωτικούς. Οι ανακρινόμενοι αρνήθηκαν, παρά το γεγονός ότι εκείνη την περίοδο έκρυβαν 70 Άγγλους. Όσοι από τους συλληφθέντες δεν εκτελέστηκαν, μεταφέρθηκαν ως όμηροι στην Γερμανία.[19]

18 https://greece.terrabook.com/el/chania/chapter/politismos/

19 https://greece.terrabook.com/el/chania/chapter/politismos/

Μαλάθυρος

Σε γειτονικά χωριά της Μαλάθυρου, η οποία βρίσκεται στην Κίσσαμο Χανίων, υπήρχαν ομάδες Γερμανών στρατιωτών. Μία στις Βουκολιές, μία στον Κουρφαλώνα και μία στην Επισκοπή. Οι Γερμανοί είχαν στηθεί σε αυτά τα χωριά, διότι είχαν μάθει, πως μεταξύ των χωριών Μεσαύλια και της Μαλάθυρου οι Άγγλοι διατηρούσαν φυλάκιο, το οποίο είχε ασύρματο, με σκοπό την ενημέρωση των κατοίκων της Μαλάθυρου. Την 27η Αυγούστου του 1944 ξεκινούν Γερμανικές δυνάμεις από τον Κουρφαλώνα και την Επισκοπή, αλλά το άγημα, που βρισκόταν στις Βουκολιές διασπάστηκε. Ένα μέρος στρατιωτών έμειναν στο χωριό και όσοι απέμειναν έφθασαν στα Μεσαύλια και από εκεί στη Μαλάθυρο. Την Δευτέρα 28 Αυγούστου 1944 οι Γερμανοί μπήκαν στο χωριό, συνέλαβαν και συγκέντρωσαν τους κατοίκους, διαχωρίζοντας τα γυναικόπαιδα από τους άνδρες. Τα Μπαμπουνιανά, το Πάνω Χωριό και τα Μπαχαδιανά έγιναν σημεία μάζωξης του πληθυσμού.[20]

Εικόνα 28: Κάτοικοι του χωριού ενθαρρύνουν Έλληνες στρατιώτες

Γαλατάς

Η μάχη στον Γαλατά ήταν ίσως από τις σκληρότερες που διεξήχθη στην Κρήτη και οι κάτοικοι συμμετείχαν ενεργά στη μάχη, είτε ως ένοπλοι, είτε περιθάλποντας τραυματίες. Στις 25 Μαΐου 1941 Γερμανοί ορεινοί κυνηγοί κατάφεραν να σπάσουν τη γραμμή άμυνας. Οι Νεοζηλανδοί αντεπιτέθηκαν και ξέσπασαν οδομαχίες εντός του οικισμού. Μόλις ξημέρωσε τα πτώματα των αντιπάλων μαρτυρούσαν τη σφοδρότητα της σύγκρουσης. [21]

Εικόνα 29: Αλεξιπτωτιστές και ορεινοί κυνηγοί πριν τη μάχη του Γαλατά

Εικόνα 30: Οι Γερμανοί μπαίνουν στον Γαλατά

20 https://greece.terrabook.com/el/chania/chapter/politismos/

21 I. McD. G. Stewart, ό. π. σελ. 205-207

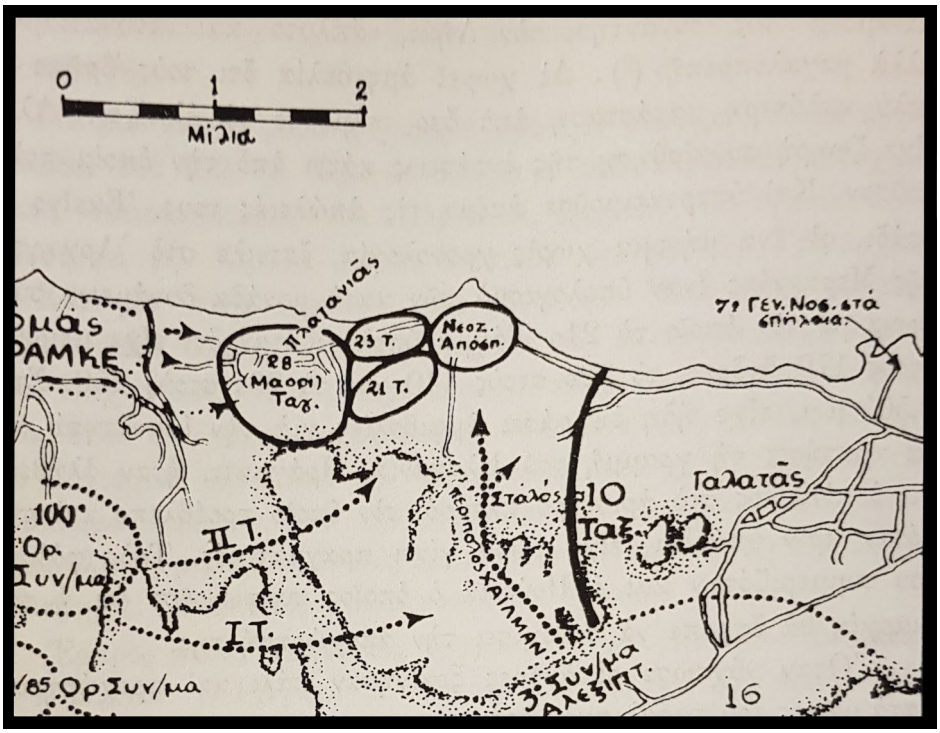

Εικόνα 31 : Οι κινήσεις των Γερμανών στον Πλατανιά και στο Γαλατά στις 23 Μαΐου 1941

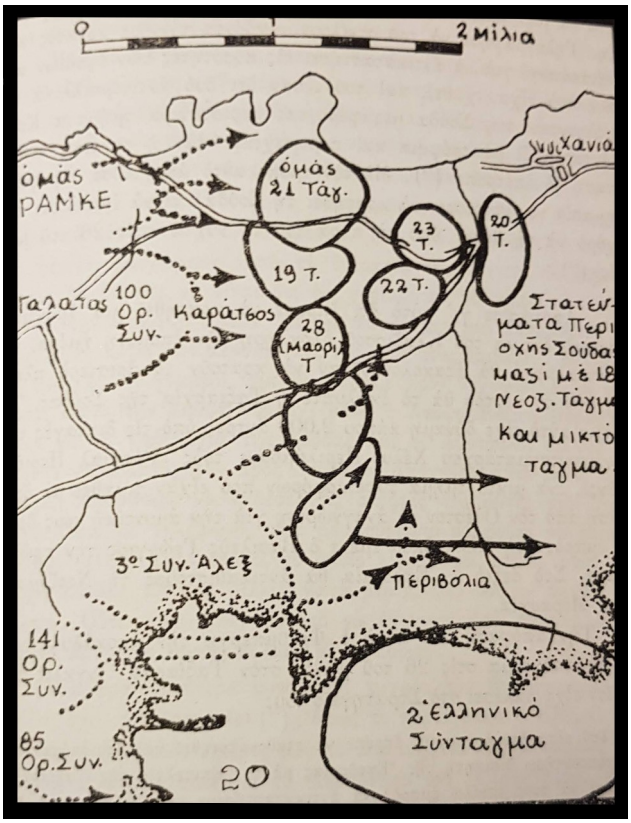

Εικόνα 32 : Γερμανική κίνηση ανατολικά του Γαλατά στις 26 Μαΐου 1941

Σκινές

Την 1η Αυγούστου 1941, οι Γερμανοί έβαλαν φωτιά σε όλα τα σπίτια του Σκινέ και σκότωσαν 44 ανθρώπους, που έμεναν εκεί. Τους υπόλοιπος κατοίκους τους ανάγκασαν να φύγουν από το χωριό, με σκοπό την ερήμωσή του. Τα όπλα, που διέθεταν ήταν λιγοστά, γι' αυτό οι κάτοικοι ζήτησαν από τον λοχαγό Παπαδογιάννη να τους δώσει όπλα από το Ιταλικό στρατόπεδο στο Χλιαρό. Κατά τη διάρκεια της μάχης στον Κάμπο του Κερίτη και στην Αγυιά οπλίστηκαν με επιπλέον όπλα από εκείνους, που σκότωναν. Αφού πολεμούσαν για 6 ημέρες, η αντίσταση έπεσε και παρ' όλες τις βίαιες μάχες οι κάτοικοι συνέχισαν να πολεμούν γενναία έως τη στιγμή, που έφθασε η αεροπορία. Η βοήθεια των κατοίκων του Σκινέ, στις μάχες που δόθηκαν κατά των Γερμανών ήταν πολύτιμη, καθώς στάθηκαν εμπόδιο στη γρήγορη μετάβαση των Γερμανών στις Βρύσες Αποκορώνου, που βρίσκεται νότια των Χανίων.[22]

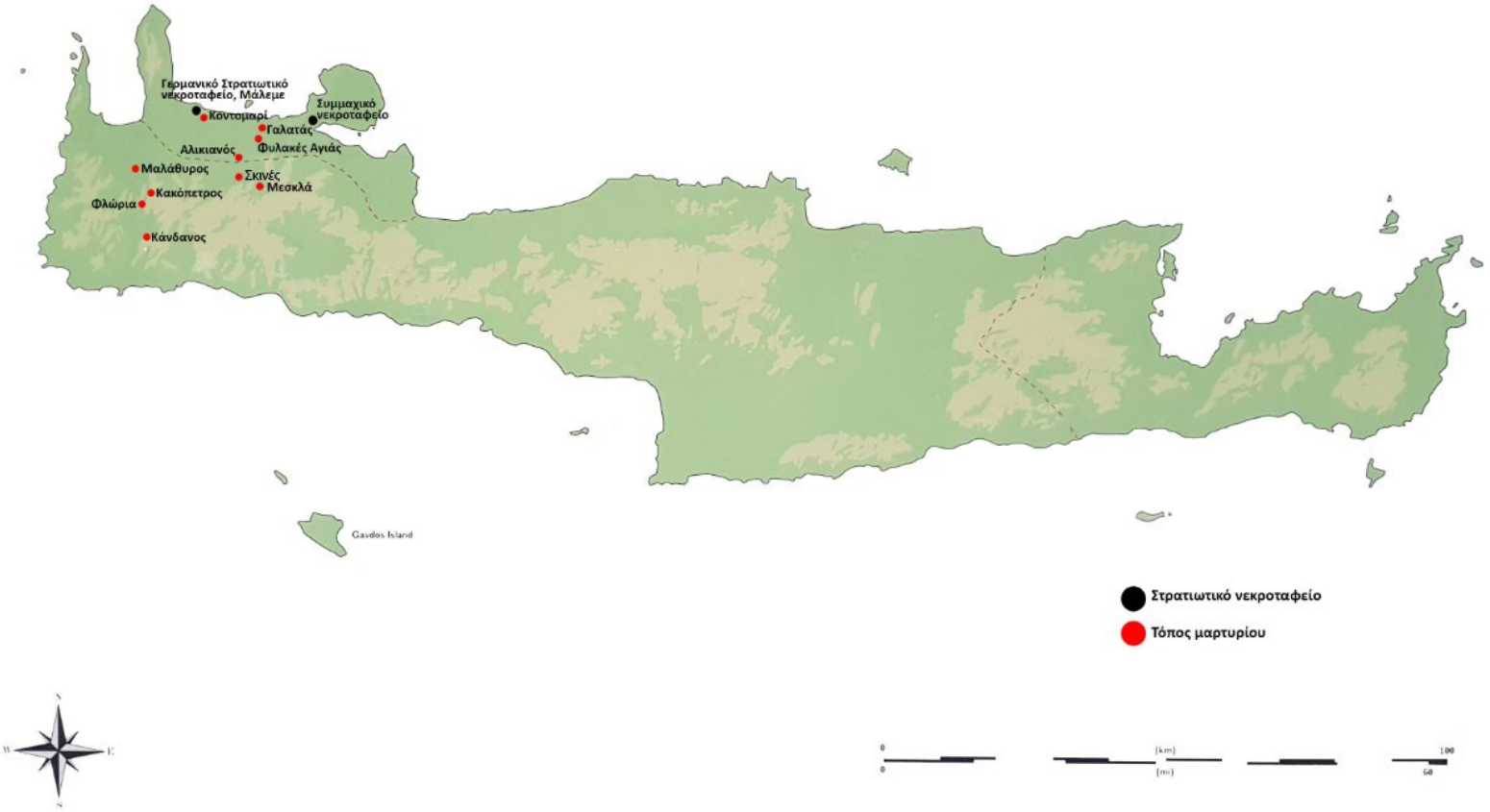

Εικόνα 33: Τόποι μαρτυρίου

22 https://greece.terrabook.com/el/chania/chapter/politismos/

4γ. Χώροι εγκλεισμού

Φυλακές Αγυιάς

Το πρωί της 20ης Μαΐου προσγειώθηκαν στην Αγυιά δυνάμεις αλεξιπτωτιστών του 3ου συντάγματος. Ο αντικειμενικός τους σκοπός ήταν η ένωση με το σύνταγμα εφόδου, που κινούνταν από δυτικά και η κατάληψη των Χανίων. Ωστόσο, τα πράγματα εξελίχθηκαν διαφορετικά, καθώς οι αμυνόμενες δυνάμεις, κυρίως Νεοζηλανδών και Ελλήνων στα υψώματα του Γαλατά, δεν επέτρεψαν την προώθησή τους.[23]

Ο χώρος των φυλακών της Αγυιάς πήρε το όνομα «Κολαστήριο της Κρήτης», καθώς ήταν το μέρος, όπου κρατούνταν και βασανίζονταν μέχρι να εκτελεστούν, όσοι δεν υπάκουαν στις διαταγές κατά την περίοδο της κατοχής. Τα κελιά των μελλοθάνατων ήταν 12 στο σύνολο και σήμερα δεν χρησιμοποιούνται. Βρίσκονται στη βορειοανατολική πλευρά της φυλακής, ενώ υπήρχε ξεχωριστός χώρος εκτελέσεων λίγο πιο πέρα από τα κελιά, ο οποίος ονομάστηκε « Γολγοθάς ». Ο χώρος αυτός διαθέτει ιστορικότητα, ενώ είναι σημαντικά φορτισμένος πολιτιστικά και συναισθηματικά. Μετά τον πόλεμο οι τοίχοι σκεπάστηκαν από επίχρισμα τσιμέντου, ώστε να μην είναι ορατές οι μαρτυρικές χαραγματιές από εκείνη την περίοδο.

Σήμερα, στο κτήριο στεγάζονται οι αγροτικές φυλακές Χανίων από τον Δεκέμβριο του 2012 και βρίσκονται εκεί περίπου 150 κρατούμενοι.

Εικόνα 34: Γερμανοί στρατιώτες σκοτώνουν Έλληνες στην περιοχή των φυλακών Αγυιάς

23 I. McD. G. Stewart, ό. π., σελ. 311-314

Εικόνα 35: Τραπεζαρία φυλακών

Εικόνα 36: Εσωτερική αυλή των φυλακών της Αγυιάς

Εικόνα 37: Εσωτερική αυλή των φυλακών της Αγυιάς

Εικόνα 38: Σιδερόπορτα κελιού

5.α. Το αποτύπωμα και η ανάμνηση του γεγονότος στον χώρο

Οι αναμνήσεις οργανώνονται με δύο τρόπους, «άλλοτε ομαδοποιούνται γύρω από ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, που τις θεωρεί από την δική του οπτική και άλλοτε κατανέμονται στο εσωτερικό μίας μεγάλης ή μικρής ομάδας, για την οποία κάθε μία ανάμνηση συνιστά μία μερική εικόνα»[24]. Επομένως, η μνήμη διακρίνεται σε ατομική και συλλογική. Πιο αναλυτικά, το άτομο μετέχει σε δύο είδη μνήμης και ανάλογα σε ποια μετέχει υιοθετεί δύο τελείως διαφορετικές και αντιθετικές στάσεις. Συχνά, οι μνήμες εισδύουν η μία στην άλλη, ωστόσο η συλλογική μνήμη αγκαλιάζει τις ατομικές μνήμες, αλλά δεν συγχέεται με αυτές. Τα ιστορικά γεγονότα ως βοηθητικά της μνήμης σημαδεύουν το πέρασμα του χρόνου, δηλαδή ένα συμβάν αποκτά θέση στη σειρά των ιστορικών γεγονότων με την πάροδο κάποιου χρόνου. Η υλική έκφραση της συλλογικής μνήμης και η διατήρηση του παρελθόντος στην πόλη επιτυγχάνονται μέσω της αρχιτεκτονικής και των μνημείων. Ο όρος μνημείο είναι πολύ διευρυμένος, καθώς συμπεριλαμβάνει όλα περίπου τα ανθρώπινα προϊόντα, τα οποία έχουν υλική διάρκεια στο πέρασμα του χρόνου. Πιο συγκεκριμένα, ένα μνημείο συγκεντρώνει επιδιώξεις και νοήματα. Έχει την δυνατότητα να μεταλαμπαδεύσει το σύνολο των πνευματικών του ιδιοτήτων, ώστε να λειτουργήσει ως ιστορικό τεκμήριο, αλλά και ως μέσο μνήμης και αξιολόγησης του παρελθόντος. Για τον Jacques Le Goff, κάθε τεκμήριο είναι ένα μνημείο[25]. Μέσω των μνημείων, ο χώρος και ο χρόνος της πόλης αποκτούν μία ταυτότητα. Η αρχιτεκτονική κατέχει «…θεμελιωτική λειτουργία σε σχέση με τις άλλες τέχνες, με την έννοια ότι δημιουργεί έναν ΄΄τόπο΄΄ για αυτές και επίσης τις ΄΄περιβάλλει΄΄».[26] Το μνημείο αποτελεί σταθερό υπόβαθρο σύλληψης και αντίληψης ενός χώρου, καθώς συμπυκνώνει την ιστορική του ύπαρξη και τη μνημονική του φυσιογνωμία, επομένως συμβάλλει στη θεμελιωτική διάσταση της αρχιτεκτονικής. Ένα μνημείο αποτελεί και ένα κομμάτι του ιστορικού γεγονότος, το οποίο εξυμνεί, δηλαδή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως ένα πλαίσιο αναφοράς. Είναι δυνατό, για κάποιο γεγονός να δημιουργηθούν περισσότερα από ένα μνημεία και να ανακαλούν σε διαφορετικές εκδοχές, γίνεται λόγος δηλαδή, για κατασκευές στον χώρο, που αποτυπώνουν την ιστορική μνήμη.

Η υλική αποτύπωση της μνήμης στοχεύει στην δημιουργία ενός συγκεκριμένου παρόντος και κατ' επέκταση μέλλοντος. Η συλλογική μνήμη μπορεί να θεωρηθεί ως η ικανότητα του ανθρώπου να θυμάται γεγονότα, προσωπικότητες, ημερομηνίες και χρονικές περιόδους, αλλά και γενικότερα κάθε τι, που κρίνει ότι διαδραμάτισε θεμελιώδη ρόλο στην διαμόρφωση της δικής του ταυτότητας.

24 Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, μετάφραση Τίνα Πλυτά, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013, σελ. 75

25 Jacques Le Goff, *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλής, εκδόσεις: Νεφέλη, Αθήνα 1998, σελ. 249

26 Gianni Vattimo, *Ornament/Monument*, στο N. Leich (επιμ.), Rethinking Architecture, A Reader in Cultural Theory, σελ.273

Όπως ο άνθρωπος εκδηλώνει την ικανότητα της μνήμης στον ιδιωτικό του χώρο, μέσα από αναμνηστικά αντικείμενα, αναλόγως και μια κοινωνία εκφράζει αυτή την ικανότητά της, μέσω των μνημείων. Η αρχιτεκτονική και ο αστικός σχεδιασμός, αποτελούν υλικές εκφράσεις της κοινωνίας στον χώρο, διαχειρίζονται και ενεργοποιούν τη μνήμη και εκδηλώνεται με τη μορφή του μνημείου. Η αρχιτεκτονική σχεδόν σε όλα τα ρεύματα θέτει με διαφορετικό τρόπο το ζήτημα της μνήμης. « Από την Αναγέννηση, με την ανάκληση του κλασικού ιδεώδους, μέχρι τον εκλεκτικισμό, με τον συνδυασμό στοιχείων διαφορετικών εποχών σε επίπεδο αρχιτεκτονικών στυλ, η επιλογή της μνημόνευσης ενός παρελθόντος ήταν ρητή και νομιμοποιούσε, στο βαθμό που εξέφραζε το πνεύμα της εποχής τους, τους εκάστοτε αρχιτεκτονικούς χειρισμούς»[27]. Επομένως, η μνήμη αποτελούσε πάντα ένα κρίσιμο ζήτημα, που προέκυπτε κάθε φορά ως ανάγκη συντήρησης και επαναφοράς της ή με σκοπό την μη παραδοχή και τελικά την απόρριψή της.

Κάθε κοινωνία μνημονεύει πρόσωπα και γεγονότα, ενώ αποσιωπεί άλλα, διαμορφώνοντας τις πολλαπλές ταυτότητες που φέρει. Η μνήμη αποτελεί τη διαιώνιση και λησμονιά ενός κοινωνικού συνόλου, ώστε να ορίσει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Ακόμα, επισημαίνεται, πως δεν μεταβάλλονται όλα τα ιστορικά γεγονότα σε τόπους μνήμης, επομένως εκείνοι, οι οποίοι κάνουν την επιλογή των μορφών και των τόπων της μνήμης αξιώνουν την κατανόηση της ιστορίας και ό,τι θεωρούν ανάξιο ενθύμησης το προσάγουν στη λήθη, γεγονός, που συνεπάγεται διαταραχές της συλλογικής ταυτότητας του έθνους. Μέσω των μνημείων, ο άνθρωπος κατασκευάζει χωρικά την συνέχεια και την ενότητα. Όπως επισημαίνει ο φιλόσοφος Karsten Harries « οι σταθεροί τόποι και τα κτήρια είναι η προστασία του ανθρώπου απέναντι στον τρόμο του χρόνου », δηλαδή τα μουσεία και τα μνημεία είναι όπλα ενάντια στη λήθη. Εφόσον διατηρούνται μετά τον θάνατο ανθρώπων της χρονικής περιόδου τους, εξακολουθούν να διηγούνται γεγονότα από την ζωή τους, συνεπώς δημιουργείται μια ροηκότητα στα γεγονότα, η οποία αναιρεί κατά κάποιον τρόπο τον θάνατο. Σύμφωνα με την προοπτική του Μπωντλαίρ, «η ιστορική βαρύτητα των μνημείων, η αξία τους ως πολιτισμικά σύμβολα, η σύνδεσή τους με τον τόπο που τα υποδέχεται, οι σχέσεις τους με τα υπόλοιπα στοιχεία της πόλης δημιουργούν ένα πυκνό χρονικό και χωρικό νόημα: ο πλούτος των συναισθημάτων που προκαλούν στους ανθρώπους, οι οποίοι τα αντικρίζουν και τα ζουν, μετατρέπεται σε αλληγορία. Η πόλη, ως ολότητα μνήμης και ιστορίας υπερβαίνει την υλική της συγκρότηση και μετασχηματίζεται σε ένα πεδίο μεταφορικών σημασιών, σε έναν νοητικό χώρο σκέψης»[28]. Ακόμα, είναι σημαντικό να αναφερθεί, πως ένα μνημείο κατέχει θεμελιωτική λειτουργία στη διαμόρφωση διαχρονικών ηθικών αξιών, καθώς συμβολίζει την αξία της συλλογικότητας, της κοινωνίας. Πιο αναλυτικά, καθώς εντάσσεται σε ένα σύνολο τόπων, που συγκροτούν μία πόλη αποτελεί κοινό πνευματικό, πολιτισμικό και συμβολικό χώρο της κοινωνίας.

27 Σταυρίδης Σταύρος, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, Ιανουάριος 2006, σελ. 166
28 Σταυρίδης Σταύρος, ό π., σελ.272

Είναι δημόσιος χώρος αναφοράς, που προσκαλεί τους ανθρώπους να στοχαστούν το ενιαίο ιστορικό βάθος. Τα μνημεία διαφυλάττουν τη σημασία παρελθοντικών συμβάντων, τη σημασία της συνοχής των κινήσεων, τη σημασία της ροής των γεγονότων και της εννοιολογικής συνοχής της ζωής. Αποκαλύπτουν την αξία των ιστορικών αντιλήψεων και των ενεργειών, που διαμόρφωσαν την τωρινή τους κατάσταση. Έτσι, τα μνημεία διευρύνουν τη σημασία της αρμοδιότητάς τους στην κοινωνία, συμπυκνώνουν τη συλλογική τους ισχύ, μετασχηματίζουν τον χώρο και τον λόγο της αρχιτεκτονικής σε ένα ιδεατό σύμβολο χρονικότητας μίας ολόκληρης εποχής. Τα μνημεία είναι τόπος αντιλήψεων και γεγονότων, που διατηρούνται, καθώς η ιστορικότητα και η ανάμνηση, που έχουν καταγραφεί στην αναλώσιμη υλικότητά τους, συμπυκνώνουν τον ανθρώπινο χώρο και χρόνο. Η συμπύκνωση αυτή διαμορφώνει τη σημασία της πόλης. Το μνημείο ορίζει αυτή τη σημασία αναγνώσιμη και προσεγγίσιμη σε όλους.

Συχνά γίνεται μνεία για τη μνήμη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και την κατοχή της Κρήτης, ωστόσο δεν φαίνεται να υπάρχει, εκτός από περιορισμένες περιγραφές γεγονότων, σημαντική ανησυχία, όσον αφορά τους τρόπους διατήρησης της μνήμης και του χειρισμού των πεπραγμένων.

Η πόλη των Χανίων, φαίνεται να μην θέλει να θυμάται τους πολέμους της. Αυτό δεν είναι κατακριτέο σε μια πρώτη ανάγνωση. Υπάρχει, όπως συνηθίζεται στα σημερινά κράτη, ένα μνημείο «εις τους ηρωικούς προμάχους, τους πεσόντας υπέρ πατρίδας», που ανήκει στο χώρο του Πάρκου Ειρήνης και Φιλίας των Λαών. Ωστόσο, ούτε το όνομα του πάρκου, ούτε το μνημείο των πεσόντων, έχουν καταφέρει να τραβήξουν την προσοχή ενός περιπατητή, καθώς έχουν αλληλοεξουδετερωθεί. Επιπροσθέτως, οι παύσεις, που προσφέρουν οι αργίες, συμβάλλουν στην ενθύμηση και το συλλογισμό των γεγονότων.

Στο σημείο αυτό προκύπτουν τα ερωτήματα: Γιατί να θυμάται μία πόλη τους πολέμους της; Γιατί να θυμάται την κατοχή της; Λέγεται, πως εκείνος, που λησμονεί το παρελθόν του, χωρίς καμία αμφιβολία θα το ξανά βιώσει. Ωστόσο, η επιστήμη της Ιστορίας έχει κι αυτή τις αγκυλώσεις της και η φράση αυτή κατέχει τον χαρακτήρα του τετελεσμένου, του αναπόδραστου. Επομένως, είναι προτιμότερο να αναφερθεί, πως αν δοθεί η ευκαιρία της αντίληψης των δομών, των αντιλήψεων, των νοοτροπιών και των πρακτικών που οδήγησαν πολλές κοινωνίες σε μικρές ή μεγαλύτερες καταστροφές, τότε οι άνθρωποι γίνονται πιο υποψιασμένοι και ενδεχομένως αυξάνονται οι πιθανότητες της κατανόησης του συσχετισμού κάποιων καταστάσεων, που οδήγησαν σε καταστροφές. Ιδιαίτερα σημαντικό, είναι πως, γίνεται αντιληπτό το βάθος και η σημασία των καταστροφών και συνειδητοποιείται ο λόγος αποφυγής τους. [29]

29 https://www.academia.edu/43668800/ΠΟΛΕΜΟΣ_ΚΑΙ_ΚΑΤΟΧΗ_ΣΤΑ_ΧΑΝΙΑ_ΤΙ_ΘΥΜΟΜΑΣΤΕ_ΚΑΙ_ΓΙΑΤΙ

Συμπερασματικά, τα μνημεία αποτελούν σύμβολα μίας διαρκούς παρουσίας και πυκνώνουν τη σημασία της πόλης με αναμνήσεις και ιστορικές μαρτυρίες της ροής των εποχών. Πέρα από τον χώρο της υλικότητας και το πραγματικό ίχνος της τοποθεσίας, όπου θεμελιώνεται το έργο της αρχιτεκτονικής, οικοδομείται παράλληλα και ένας χώρος σκέψης, που ενσωματώνει όλα τα συναισθήματα, τις ηθικές αξίες και τις νοοτροπίες των ανθρώπων, που το βίωσαν και το υλοποίησαν. Η μνήμη είναι το ποιητικό νόημα της ιστορίας, που συμπυκνώνει τον πνευματικό και σωματικό μόχθο των γενεών, που ως «… φθορά των θνητών σωμάτων των, ανταλλάχθηκε από τους ίδιους, όχι απλώς για ένα μεροκάματο, αλλά, τελικά, για μία μορφή αθανασίας…»[30], σύμφωνα με τα λόγια του Μανώλη Κορρέ.

30 Μανώλης Κορρές, *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 1993, σελίδα 8

5β. Δημόσια μνήμη της κατοχικής περιόδου στην ενότητα των Χανίων

Οι χώροι, όπου βασανίστηκαν και θανατώθηκαν άνθρωποι, κατά την περίοδο της Κατοχής, αποτελούν τόπους ιστορικής σημασίας με έντονο συναισθηματικό φορτίο.

Ιστορικοί τόποι, μνημεία και κινητά πολιτιστικά αγαθά, μεταγενέστερα του 1830 συγκαταλέγονται στα νεότερα μνημεία. Η Υπηρεσία Νεότερων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Κρήτης είναι αρμόδια για την καταχώρηση, εξέταση, στοιχειοθέτηση, διαφύλαξη και εν γένει προώθηση της νεότερης πολιτιστικής κληρονομιάς στα γεωγραφικά σύνορα της Περιφέρειας Κρήτης. Οργανώθηκε το 1980 σαν «7η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων» για την υλοποίηση του Προεδρικού Διατάγματος 941/15.10.1977 (ΦΕΚ 320/Α/17.10.1977). Η ύπαρξή της σήμερα καθορίζεται με το Προεδρικό Διάταγμα 4/19.01.2018 (ΦΕΚ 7/Α/22.01.2018) βάσει του οποίου λειτούργησε ως Διεύθυνση με τέσσερα αυτοτελή τμήματα και βασικό νομοθετικό εργαλείο το Ν. 3028/2002 (ΦΕΚ153/Α/28.06.2002) «Περί προστασίας των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς».[31]

Ο όρος μαρτυρικό χωριό έχει δοθεί σε χωριά, στα οποία έχουν σημειωθεί σημαντικές βιαιοπραγίες από τους εχθρούς, κατά τη διάρκεια πολεμικών συρράξεων. Η αναγνώριση ως μαρτυρική περιοχή γίνεται με Προεδρικό διάταγμα και αναφέρεται κυρίως σε οικισμούς, όπου έχουν συμβεί συλλογικές σφαγές ανθρώπων και υλικές ζημιές στην περίοδο της Γερμανικής Κατοχής 1941-1944.

Με βάση Προεδρικά διατάγματα, που έχουν δημοσιευθεί στο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης ως αναγνωρισμένα μαρτυρικά χωριά του νομού Χανίων, χαρακτηρίζονται τα Φλώρια, το Κοντομαρί, η Κάνδανος, ο Κακόπετρος, η Μαλάθυρος και ο Σκινές. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη δημοσίευση του Δήμου Πλατανιά, το συγκεκριμένο Προεδρικό Διάταγμα ανακοινώθηκε, μέσα από το Φύλλο Εφημερίδας Κυβέρνησης, το Κοντομαρί αναγνωρίστηκε ως μαρτυρικό χωριό στις 2 Απριλίου 2019. Σύμφωνα με το αντίστοιχο Προεδρικό Διάταγμα, που γνωστοποιήθηκε στο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης, η Κάνδανος αναγνωρίστηκε ως μαρτυρικό χωριό το 1989 και ο Σκινές χαρακτηρίστηκε ως μαρτυρικό χωριό σύμφωνα με το άρθρο 40/4 Φεβρουαρίου 2004, Προεδρικό Διάταγμα.[32]

31 https://www.culture.gov.gr

32 https://www.culture.gov.gr

Με μία πρώτη ματιά, στο νομό των Χανίων δεν υπάρχει ευδιάκριτος μνημονικός πυρήνας. Σε επίπεδο ρητορείας, συμβολικών παρελάσεων και επιμνημόσυνων δεήσεων, τα Χανιά θυμούνται την περίοδο του 1940, μέσα από την ευρύτερη εθνική επέτειο της 28ης Οκτωβρίου και μέσα από την καθιέρωση των εορτασμών της Μάχης της Κρήτης, κάθε Μάιο. Επομένως, ευρύτερα και αόριστα τα Χανιά εντάσσονται στη δημόσια μνήμη, που έχει κατασκευασθεί για τις πρόσκαιρες νίκες.

Ωστόσο, σε μία πιο εμπεριστατωμένη αναζήτηση μνημονικών τόπων, μέσα στα Χανιά διακρίνονται τρεις ενδεικτικές περιπτώσεις: η πρώτη είναι η προτομή του Σοφοκλή Βενιζέλου, στην πλατεία της Δημοτικής Αγοράς. Η σύντομη πολιτική καριέρα του Σοφοκλή Βενιζέλου, γιου του Ελευθέριου, εκτυλίσσεται χρονικά με επίκεντρο τη δεκαετία μετά την Απελευθέρωση. Εκπροσωπώντας και αυτός, μαζί με αρκετά άλλα γνωστά στελέχη, τον πολιτικό χώρο που προσδιοριζόταν ως κεντρώος, ο Βενιζέλος συμμετείχε στις εξόριστες κυβερνήσεις.

Δεύτερη περίπτωση αποτελεί η προτομή του Παύλου Γύπαρη, που τοποθετήθηκε στον Δημοτικό Κήπο Χανίων το 2005. Ο Γύπαρης, βενιζελικός στρατιωτικός με μακρά καριέρα σε πλήθος πολέμων, ακολούθησε την εξόριστη κυβέρνηση στην Αίγυπτο μετά την κατάκτηση της Ελλάδας και επέστρεψε στην Κρήτη λίγο πριν την αποχώρηση των ναζιστικών στρατευμάτων. Όπως καταγράφεται από οικείους του «η κυβέρνηση Τσαλδάρη το 1947 ανέθεσε στον Παύλο Γύπαρη την οργάνωση εθνικής ταξιαρχίας στην Κρήτη, για την αποφυγή του εμφυλίου και τα κατάφερε με διάθεση συνεργατική και πατριωτική με αρκετούς παράγοντες του νησιού»[33] .

Η τρίτη περίπτωση αφορά ένα μνημείο στα Χανιά, το οποίο τοποθετήθηκε το 2013 στο Κουμ-Καπί για το ναυάγιο του Τάναϊς, αναφερόμενο στο γεγονός που οδήγησε στον πνιγμό της εβραϊκής κοινότητας της Κρήτης, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας προερχόταν από τα Χανιά. Το μνημείο τοποθετήθηκε στην άκρη της πόλης, μακριά από την εβραϊκή συνοικία.

Κλείνοντας αυτόν τον απολογισμού, σημαντικό είναι να γίνει αναφορά σε οδούς και πλατείες των Χανίων, οι οποίες φέρουν ονόματα ανθρώπων που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην αντίσταση και πολιτικών που συμμετείχαν σε κυβερνήσεις της περιόδου.[34]

Όσον αφορά τα χωριά Φλώρια, Κοντομαρί, Κάνδανος, Αλικιανός, Κακόπετρος, Μεσκλά, Μαλάθυρος, Γαλατάς και Σκινές έχουν ανεγερθεί μνημεία με κατάλογο ονομάτων των πεσόντων κατά τη Μάχη της Κρήτης.

33 http://giparakis.gr

34 https://www.academia.edu/43668800/ΠΟΛΕΜΟΣ_ΚΑΙ_ΚΑΤΟΧΗ_ΣΤΑ_ΧΑΝΙΑ_ΤΙ_ΘΥΜΟΜΑΣΤΕ_ΚΑΙ_ΓΙΑΤΙ

Πιο συγκεκριμένα, στα Φλώρια, που ανήκουν στον δήμο Σελίνου, έχει τοποθετηθεί Μνημείο για τη Μάχη των Φλωρίων, το οποίο είναι αφιερωμένο στην μεγαλύτερη μάχη που σημειώθηκε στο χωριό, αλλά και σε εκείνους που σκοτώθηκαν πολεμώντας. Το Μνημείο απαρτίζεται από τρεις μαρμάρινες πλάκες. Στη μεσαία μαρμάρινη πλάκα είναι καταγεγραμμένα τα ονόματα των νεκρών στην Μάχη των Φλωρίων και της Αγριμοκεφάλας κατά την εισβολή των Γερμανών. Στις μαρμάρινες πλάκες, εκατέρωθεν της κεντρικής είναι καταγεγραμμένοι, εκείνοι που εκτελέσθηκαν από τους εχθρούς κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, που κατοικούσαν στα Φλώρια και τα Παλιά Ρούματα. Το συγκεκριμένο μνημείο ανεγέρθη, αφού το χωριό είχε απελευθερωθεί. Βέβαια στο χωριό δημιουργήθηκε και ένα μνημείο από τους Γερμανούς ναζί, σαν φόρος τιμής στους δικούς τους νεκρούς.[35]

Εικόνα 39: Ηρώο πεσόντων στη Μάχη της Κρήτης Φλώρια

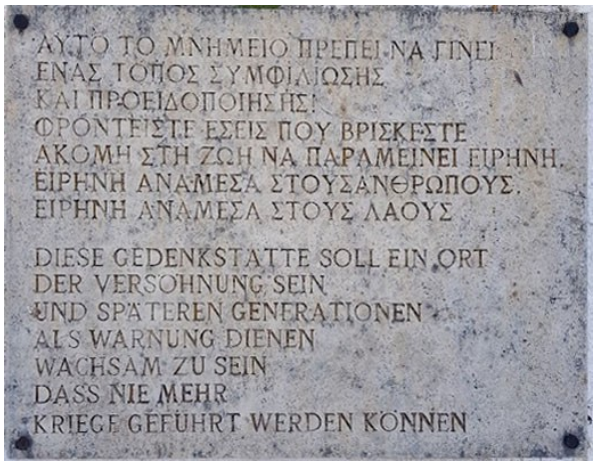

Εικόνα 40: Επιγραφή κατά του πολέμου στα στα Φλώρια

Εικόνα 41: Μνημείο Γερμανών ναζί εις μνήμη των δικών τους νεκρών

35 https://greece.terrabook.com/el/chania/chapter/politismos

Το μνημείο στο Κοντομαρί, βρίσκεται στο κέντρο του χωριού, με σκοπό την ενθύμηση της σφαγής των ανδρών του χωριού από τους Γερμανούς, κατά την Μάχη της Κρήτης. Στο μνημείο, για τους κατοίκους του χωριού που εκτελέστηκαν έχει γραφτεί η επιγραφή: «εδώ τιμούνται καρδιές, που ορθώσανε μορφές, αθάνατες ψυχές παλικαρίσιες, τα στήθια τους λεωνταρίσιες, 1941»[36]. Επίσης, υπάρχουν φωτογραφίες από την εκτέλεση στο Κοντομαρί το 1941.

Εικόνα 42: Φωτογραφίες από την εκτέλεση 28 αντρών στο Κοντομαρί το 1942

Εικόνα 43: Δωρεά κατοίκου Κοντομαρίου εις μνήμη πεσόντων

Εικόνα 44: Μνημείο πεσόντων στη Μάχη της Κρήτης στο Κοντομαρί

36 https://greece.terrabook.com/el/chania/chapter/politismos

Το μνημείο της Κανδάνου έχει στηθεί στην πλατεία, ώστε να διατηρεί στη μνήμη των ντόπιων, αλλά και των επισκεπτών, πως αυτό το μέρος αποτελεί μαρτυρικό τόπο. Το μνημείο αποτελείται από τρεις μαρμάρινες πλάκες, οι οποίες δεν είναι οι πρωτότυπες ξύλινες πινακίδες, που είχαν τοποθετήσει οι Γερμανοί στα σύνορα του χωριού, αφότου το ισοπέδωσαν, αλλά αποτελούν απομιμήσεις. Τα λόγια αναγράφονται στο μνημείο, στην Ελληνική και στην Γερμανική γλώσσα, όπως ακριβώς και στις πρωτότυπες επιγραφές των Γερμανών. Πιο συγκεκριμένα, οι πινακίδες αναγράφουν : «Εδώ υπήρχε η Κάνδανος – Κατεστράφη προς εξιλασμόν της δολοφονίας 25 Γερμανών Στρατιωτών, εκ θεμελίων ώστε να μην ανοικοδομηθεί ποτέ»[37]. Οι πρωτότυπες επιγραφές των κατακτητών διατηρούνται έως σήμερα και είναι φυλαγμένες στο μουσείο του χωριού. Αποτελούν απαράμιλλα ιστορικά μνημεία στην Ευρώπη, αφού δεν υπάρχουν άλλες τέτοιου είδους επιγραφές, που να αποδεικνύουν τη θηριωδία, την οποία διέπραξαν οι Γερμανοί.

Εικόνα 45: Μνημείο ολοκαυτώματος Καντάνου

Εικόνα 46: Μαρμάρινες πλάκες με τις επιγραφές των Γερμανών

Εικόνα 47: Ονόματα πεσόντων Καντάνου

37 https://greece.terrabook.com/el/chania/chapter/politismos

Στο διαδρομή προς το οροπέδιο Ομαλού κοντά στο φαράγγι της Σαμαριάς, στον Αλικιανό, βρίσκεται μια πολύ σπουδαία και με ιστορική σημασία γέφυρα της Κρήτης. Η γέφυρα του ποταμού Κερίτη. Αυτή υπήρξε μαρτυρική περιοχή, κατά την περίοδο της Μάχης της Κρήτης, καθώς 1 Αυγούστου του 1941 σκοτώθηκαν στο σημείο αυτό 108 άνθρωποι από τα γύρω χωριά. Απέναντι από τη γέφυρα υπάρχει μνημείο, που θυμίζει τις θηριωδίες των ναζί και την εκδικητικότητα που έδειξαν επειδή η Κρήτη αντιστάθηκε. [38]

Εικόνα 48: Γέφυρα του Κερίτη

Το μνημείο πεσόντων της Μάχης της Κρήτης στον Κακόπετρο, βρίσκεται στην κεντρική πλατεία του χωριού. Αποτελείται από τρεις μαρμάρινες πλάκες, πάνω στις οποίες καταγράφονται οι εκτελεσθέντες των ναζί.

Εικόνα 49: Ηρώο εις μνήμη πεσόντα Νικ. Ιερωνυμάκη Κακόπετρου

Εικόνα 50: Ηρώο εις μνήμη πεσόντων

38 I. McD. G. Stewart, ό. π., σελ. 315

Το μνημείο πεσόντων στα Μεσκλά βρίσκεται σε κεντρικό σημείο του χωριού. Αποτελείται από τρεις μαρμάρινες στήλες και σε αυτό αναγράφονται τα ονόματα των κατοίκων, που ήταν θύματα του Γερμανοϊταλικού πολέμου.

Εικόνα 51: Μνημείο πεσόντων στα Μεσκλά

Στο χωριό Γαλατάς υπάρχει μουσείο αφιερωμένο στη Μάχη της Κρήτης και εξιστορεί τα γεγονότα από τον Μάιο του 1941, όπως τα έζησαν οι κάτοικοι του χωριού. Στο μουσείο υπάρχουν κειμήλια, αντικείμενα, φωτογραφίες και κράνη των στρατιωτών, που πολέμησαν εκείνη την περίοδο. [39]

Εικόνα 52: Φωτογραφίες και κειμήλια στο μουσείο του Γαλατά

39 https://greece.terrabook.com/el/chania/chapter/politismos

6. Συμπεράσματα

Συγκεντρώνοντας τα παραπάνω, σκιαγραφείται η εικόνα ενός τόπου, που δεν τονίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του από την περίοδο της Κατοχής, αλλά διατηρεί επιλεκτική μνήμη. Πιο συγκεκριμένα, επιλέγει να αποτελεί μέρος της ενιαίας εθνικής αφήγησης για τα γεγονότα της περιόδου και να θυμάται την επέτειο του «ΟΧΙ», δηλαδή την αρχική επιτυχία της στα πεδία των μαχών. Σε επίπεδο επετείων και δύο επικουρικών τόπων μνήμης επιλέγει να θυμάται, στα πλαίσια της τοπικής κρητικής αφήγησης, την δεκαήμερη αντίδρασή της στην κατάκτηση του νησιού, δηλαδή τη Μάχη της Κρήτης. Σε αυτή συμβάλλουν 2 τόποι μνήμης, το Γερμανικό νεκροταφείο και το συμμαχικό νεκροταφείο, τα οποία βρίσκονται εκατέρωθεν της πόλης, στο Μάλεμε και στον κόλπο της Σούδας αντίστοιχα. Η επιλογή της θέσης του συμμαχικού νεκροταφείου έγινε τον Ιούνιο του 1945 από τις στρατιωτικές αρχές και σε αυτό βρίσκονται 1.545 τάφοι.[40] Τα στρατιωτικά νεκροταφεία είναι τόποι πένθους, υπενθύμισης, ανάμνησης και μάθησης. Όσον αφορά μνημεία, προτομές και ονοματοδοσίες οδών, επιλέγει να θυμάται τα στελέχη της, πολιτικά ή στρατιωτικά, και τα θύματά της, τα οποία έχει ονομάσει στρατιωτικούς, στρατιώτες ή αντιστασιακούς.[41]

Εικόνα 53: Γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε

Εικόνα 54: Γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε

Εικόνα 55: Το σώμα των αλεξιπτωτιστών κατασκεύασε ήδη κατά τη διάρκεια του πολέμου στρατιωτικό νεκροταφείο στο Μάλεμε

Εικόνα 56: Βετεράνοι πολέμου βοήθησαν στην κατασκευή του νεκροταφείου στο Μάλεμε

40 Από την έκθεση εις μνήμη της μάχης της Κρήτης, που φιλοξενήθηκε στο Ιστορικό μουσείο Ηρακλείου τον Μάιο του 2022

41 https://www.academia.edu/43668800/ΠΟΛΕΜΟΣ_ΚΑΙ_ΚΑΤΟΧΗ_ΣΤΑ_ΧΑΝΙΑ_ΤΙ_ΘΥΜΟΜΑΣΤΕ_ΚΑΙ_ΓΙΑΤΙ

Εικόνα 57: Τελετή εγκαινίων Γερμανικού νεκροταφείου 1974

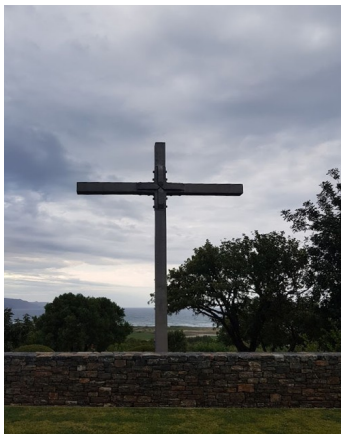

Εικόνα 58: Ο σταυρός στο Γερμανικό νεκροταφείο σήμερα

Εικόνα 59: Συμμαχικό νεκροταφείο

Εικόνα 60: Συμμαχικό νεκροταφείο

Εικόνα 61: Συμμαχικό νεκροταφείο

Εικόνα 62: Συμμαχικό νεκροταφείο

Εικόνα 63: Φωτογραφία από τον εορτασμό της Μάχης της Κρήτης στις 22 Μαΐου 2022

Εικόνα 64: Φωτογραφία από τον εορτασμό της Μάχης της Κρήτης στις 22 Μαΐου 2022- Απονομή στεφάνων

Εικόνα 65: Φωτογραφία από τον εορτασμό της Μάχης της Κρήτης στις 22 Μαΐου 2022 - Επίδειξη πολεμικού αεροπλάνου

Εικόνα 66 : Φωτογραφία από τον εορτασμό της Μάχης της Κρήτης στις 22 Μαΐου 2022 – Οι σημαίες των συμμάχων μαζί με την Ελληνική

Όλες οι δράσεις και οι τρόποι ενθύμησης των γεγονότων, όταν συμπυκνωθούν σε μία αφήγηση, ερμηνεύουν πως ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν για τα Χανιά μία νικηφόρα συμμετοχή στρατιωτών από τα μέτωπα της Αλβανίας. Διατηρείται στη μνήμη, ως μία αξιομνημόνευτη προσπάθεια αντίστασης στρατιωτών και πολιτών στη Μάχη της Κρήτης και μια Αντίσταση, που συγκροτούνταν από διασπασμένα ονόματα[42]. Ωστόσο, στην αφήγηση αυτή παραλείπονται οι ήττες, δεν περιλαμβάνεται η καθημερινότητα, αλλά ούτε και οι κάτοικοι χωρίς ονοματεπώνυμο. Ακόμη, δεν περιλαμβάνεται η παράταση της Κατοχής και η Απελευθέρωση. Έτσι, είναι πιο εύκολο να διαφύγει της συλλογικής μνήμης η δυνατότητα επιβίωσης των ανώνυμων, οι αθέμιτες τακτικές επιβίωσης επώνυμων και ανώνυμων, οι εσωτερικές διασπάσεις, οι ακόλουθες εμφύλιες διαστάσεις τους, οι διφορούμενοι, συχνά, ρόλοι εχθρών και συμμάχων και τα κοινωνικά και πολιτικά ζητούμενα, που φώλιαζαν στην κοινωνία. Βέβαια, η επιμονή της εθνικής αφήγησης σε έναν χαρακτήρα ενοποιητικό, δεν είναι πρωτόγνωρο σύμπτωμα της ελληνικής, αλλά και γενικότερα, κάθε εθνικής ιστορίας. [43]

Ολοκληρώνοντας, φαίνεται πως οι αναγνωρισμένοι βάση Προεδρικού Διατάγματος μαρτυρικοί τόποι, αλλά και οι αναμνηστικές στήλες δεν αρκεί απλά να υπάρχουν. Για την επίτευξη της ουσιαστικής μετάδοσης της γνώσης και την διατήρηση της μνήμης, είναι σημαντικό να γίνονται δράσεις, οι οποίες να αναδεικνύουν την αξία των τόπων αυτών και των μνημείων τους και να γνωστοποιούν στο ευρύ κοινό τη σημαντικότητα των γεγονότων, που έλαβαν χώρα στους τόπους αυτούς. Συχνά, δεν τους δίνεται η πρέπουσα σημασία, με αποτέλεσμα να αγνοούνται από τους ντόπιος ή και τους περαστικούς. Πέρα από την αξία του ίδιου του χώρου και του αρχιτεκτονήματος δίνεται βαρύτητα στην σωστή ανάδειξή του, μέσω δραστηριοτήτων ή αναπαραστάσεων συμβάντων, ώστε να γίνει σύνδεση του μνημείου με το γεγονός, που εκπροσωπεί ή τα πρόσωπα, που εξυμνεί και η αναπαράσταση αυτή να προσδώσει στο γεγονός τον απαιτούμενο συγκινησιακό χαρακτήρα .

42 https://www.academia.edu/43668800/ΠΟΛΕΜΟΣ_ΚΑΙ_ΚΑΤΟΧΗ_ΣΤΑ_ΧΑΝΙΑ_ΤΙ_ΘΥΜΟΜΑΣΤΕ_ΚΑΙ_ΓΙΑΤΙ

43 https://www.academia.edu/43668800/ΠΟΛΕΜΟΣ_ΚΑΙ_ΚΑΤΟΧΗ_ΣΤΑ_ΧΑΝΙΑ_ΤΙ_ΘΥΜΟΜΑΣΤΕ_ΚΑΙ_ΓΙΑΤΙ

Βιβλιογραφία

- Ζήβας Α. Διονύσης , *Τα μνημεία και η πόλη*, Β΄ έκδοση LIBRO/Αρχιτεκτονική πόλης, Αθήνα, 1997
- Συλλογικό έργο, επιστημονική επιμέλεια: Κωτσάκη Αμαλία, *Κρήτη 1913-2013 Αρχιτεκτονική και πολεοδομία μετά την ένωση*, έκδοση Πνευματικό κέντρο Χανίων, 2014
- Ντουντουλάκη Ι. Πηνελόπη, *Η μνήμη και η στάχτη: Από τη μάχη της Κρήτης μέχρι την απελευθέρωση*, τόμος 5, εκδόσεις ΑΩ, Αθήνα, 2008
- Παναγιωτάκης Ι. Γεώργιος, *Κρήτη Ιστορία Εικόνες*, τόμος 3, εκδόσεις Σμυρνιωτάκη Α.Ε., Ηράκλειο, 1991
- Παπαδάκης Ηλ. Κωστής, *Το μελόδραμα του Γεωργίου Παράσχου « Η μάχη των Κεραμειών και ο "άγνωστος" ύμνος της Κρήτης»*, τόμος 6, ανάτυπο από το περιοδικό ΕΛΛΩΤΙΑ, ετήσια έκδοση δήμου Χανίων, δημοτική πολιτιστική επιχείρηση Χανίων, Χανιά, 1997
- Παπανδρέου Νίκος, *Μνήμες, αντιστασιακά διηγήματα*, εκδόσεις Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 1982
- Σπανάκης Γ. Στέργιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας,* τόμος 2, εκδόσεις Σφακιανός, Ηράκλειο Κρήτης, 1958
- Σταυρίδης Σταύρος, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006
- Συλλογικό έργο, επιστημονική επιμέλεια: Τσέτσης Χρ. Σταύρος, *Μνήμη και αστικό φαινόμενο: πολεοδομικές πολιτικές για την προστασία και ανάδειξη ιστορικών ιστών, μνημείων και τόπων,* εκδόσεις ΜΙΛΗΤΟΣ, Αθήνα, 2018
- Χατζηιωσήφ Βρ. Αντώνης, *Εμπειρίες και αναμνήσεις του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου*, Λευκωσία, 1993

- Cassells Annette, *Μνήμη και λήθη*, μετάφραση: Σπανούδης Γ. Εκδόσεις Ελληνικά γράμματα, 4η έκδοση, Αθήνα, 1998
- Gadamer Hans Georg, *The Ontological Foundation of the Occasional and the Decorative*, στο N. Leich (επιμ.), Rethinking Architecture, A Reader in Cultural Theory, Λονδίνο: Routledge, 1997
- Schartz Lynne Sharon, *Η ανάδυση της μνήμης, συζητώντας με τον W. G. Sebald*, μετάφραση: Βασίλης Δουβίτσας, εκδόσεις ΑΓΡΑ, Αθήνα, 2014
- Stewart I. McD. G., *Η μάχη της Κρήτης*, τόμος Α μετάφραση: Μακρινός Δημήτρης, Θωμόπουλος Γιάννης, οργανισμός πολεμικών εκδόσεων, Αθήνα, 1966
- Stewart I. McD. G., *Η μάχη της Κρήτης*, τόμος Β μετάφραση: Μακρινός Δημήτρης, Θωμόπουλος Γιάννης, οργανισμός πολεμικών εκδόσεων, Αθήνα, 1966

Διαδικτυακές πηγές

https://ethniki-antistasi-dse.gr/kalavrita.html

https://www.georgiosv.gr/αξιοθέατα-καλάβρυτα/

https://greece.terrabook.com/el/chania/chapter/politismos/

https://el.wikipedia.org/wiki/Μάχη_της_Κρήτης

https://el.wikipedia.org/wiki/Μνημείο

(https://www.culture.gov.gr/el/ministry/SitePages/viewyphresia.aspx?iID=1381)

https://agonaskritis.gr

http://www.libraryoac.gr

https://www.academia.edu/43668800/ΠΟΛΕΜΟΣ_ΚΑΙ_ΚΑΤΟΧΗ_ΣΤΑ_ΧΑΝΙΑ_ΤΙ_ΘΥΜΟΜΑΣΤΕ_ΚΑΙ_ΓΙΑΤΙ

Κατάλογος εικόνων

Εικόνα 1: https://www.aftodioikisi.gr/diethni/77-chronia-apo-ti-sfagi-sto-distomo-ena-egklima-choris-timoria/

Εικόνα 2: https://el.wikipedia.org/wiki/Σφαγή_του_Διστόμου

Εικόνα 3:https://www.alphafreepress.gr/2019/09/07/ellada/distomo-sfagi-istoriki-apofasi-gia-tis-apozimioseis/

Εικόνα 4: https://www.ert.gr/ert-arxeio/imera-mnimis-tis-sfagis-tou-distomou-10-iouniou-1944-2/

Εικόνα 5: https://el.wikipedia.org/wiki/Σφαγή_του_Δισυόμου

Εικόνα 6: https://veteranos.gr/epichirisi-kalavrita-drasi-tis-117-merarchias-ton-kinigon-mesa-apo-ta-germanika-archia/

Εικόνα 7: https://www.sansimera.gr/articles/710

Εικόνα 8: http://www.arttravel.gr/proorismoi_europh_ellada_kalabruta/article/8836/topos-thusias

Εικόνα 9: https://www.georgiosv.gr/αξιοθέατα-καλάβρυτα/

Εικόνα 10: https://www.georgiosv.gr/αξιοθέατα-καλάβρυτα/

Εικόνα 11: Φωτογραφικό υλικό από το Ιστορικό αρχείο Κανελλόπουλου

Εικόνα 12: https://www.kalavrytanews.com/2016/12/8-1943-h.html]

Εικόνα 13: Φωτογραφικό υλικό από το Ιστορικό αρχείο Κανελλόπουλου

Εικόνα 14: https://www.georgiosv.gr/αξιοθέατα-καλάβρυτα/

Εικόνα 15: Προσωπική φωτογραφία από χάρτη, που βρίσκεται στο Γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε Χανίων

Εικόνα 16: Προσωπική φωτογραφία, από την έκθεση για τη Μάχη της Κρήτης , που στεγάστηκε στο Ιστορικό μουσείο Ηρακλείου, τον Μάρτιο του 2022

Εικόνα 17: http://iscreta.gr/2019/01/αυτή-είναι-η-κερκόπορτα-που-καθόρισε-τη-Μάχη-της-Κρήτης

Εικόνα 18: https://el.wikipedia.org/wiki/

Εικόνα 19: Φωτογραφία από το βιβλίο I. McD. G. Stewart, *Η μάχη της Κρήτης*, τόμος Β μετάφραση: Μακρινός Δημήτρης, Θωμόπουλος Γιάννης, οργανισμός πολεμικών εκδόσεων, Αθήνα, 1966, σελ. 65

Εικόνα 20: https://agonaskritis.gr/23-5-1941-έγινε-η-μάχη-Φλωρίων-αγριμοκεφάλα

Εικόνα 21: Προσωπική φωτογραφία, από το φωτογραφικό υλικό, που βρίσκεται στο Γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε Χανίων

Εικόνα 22:Προσωπική φωτογραφία, από το φωτογραφικό υλικό, που βρίσκεται στο Γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε Χανίων

Εικόνα 23:Προσωπική φωτογραφία, από το φωτογραφικό υλικό, που βρίσκεται στο Γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε Χανίων

Εικόνα 24:Προσωπική φωτογραφία, από το φωτογραφικό υλικό, που βρίσκεται στο Γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε Χανίων

Εικόνα 25: https://el.wikipedia.org/wiki/

Εικόνα 26:https://el.wikipedia.org/wiki/

Εικόνα 27:https://el.wikipedia.org/wiki/

Εικόνα 28: https://el.wikipedia.org/wiki/

Εικόνα 29: Προσωπική φωτογραφία, από την έκθεση για τη Μάχη της Κρήτης , που στεγάστηκε στο Κέντρο Αρχιτεκτονικής Μεσογείου στα Χανιά, τον Μάιο του 2022

Εικόνα 30: Προσωπική φωτογραφία, από την έκθεση για τη Μάχη της Κρήτης, που στεγάστηκε στο Κέντρο Αρχιτεκτονικής Μεσογείου στα Χανιά, τον Μάιο του 2022

Εικόνα 31 :Φωτογραφία από το βιβλίο I. McD. G. Stewart, *Η μάχη της Κρήτης*, τόμος Β μετάφραση: Μακρινός Δημήτρης, Θωμόπουλος Γιάννης, οργανισμός πολεμικών εκδόσεων, Αθήνα, 1966, σελ. 205

Εικόνα 32 :Φωτογραφία από το βιβλίο I. McD. G. Stewart, *Η μάχη της Κρήτης*, τόμος Β μετάφραση: Μακρινός Δημήτρης, Θωμόπουλος Γιάννης, οργανισμός πολεμικών εκδόσεων, Αθήνα, 1966, σελ. 269

Εικόνα 33: Προσωπική φωτογραφία από χάρτη, που βρίσκεται στο Γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε Χανίων

Εικόνα 34: https://www.haniotika-nea.gr/121455-topos-thusias-kai-marturiou/

Εικόνα 35: Φωτογραφία από το βιβλίο «Αναμνήσεις για το μέλλον,Γερμανικές φυλακές 1941-1945» του Αλέξανδρου Κ. Παπαδερού, έκδοση: Εταιρία Διάσωσης Ιστορικών αρχείων, Χανιά 2017

Εικόνα 36: Φωτογραφία από το βιβλίο «Αναμνήσεις για το μέλλον,Γερμανικές φυλακές 1941-1945» του Αλέξανδρου Κ. Παπαδερού, έκδοση: Εταιρία Διάσωσης Ιστορικών αρχείων, Χανιά 2017

Εικόνα 37: Φωτογραφία από το βιβλίο «Αναμνήσεις για το μέλλον,Γερμανικές φυλακές 1941-1945» του Αλέξανδρου Κ. Παπαδερού, έκδοση: Εταιρία Διάσωσης Ιστορικών αρχείων, Χανιά 2017

Εικόνα 38: Φωτογραφία από το βιβλίο «Αναμνήσεις για το μέλλον,Γερμανικές φυλακές 1941-1945» του Αλέξανδρου Κ. Παπαδερού, έκδοση: Εταιρία Διάσωσης Ιστορικών αρχείων, Χανιά 2017

Εικόνα 39: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 40: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 41: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 42: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 43: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 44: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 45: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 46: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 47: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 48: http://www.libraryoac.gr/el/διαδρομές/item/114-γέφυρα-κερίτη

Εικόνα 49: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 50: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 51: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 52:https://greece.terrabook.com/el/chania/chapter/politismos/

Εικόνα 53: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 54: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 55: Προσωπική φωτογραφία από τη συλλογή φωτογραφιών, που υπάρχει στο γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε Χανίων

Εικόνα 56: Προσωπική φωτογραφία από τη συλλογή φωτογραφιών, που υπάρχει στο γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε Χανίων

Εικόνα 57: Προσωπική φωτογραφία από τη συλλογή φωτογραφιών, που υπάρχει στο γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε Χανίων

Εικόνα 58: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 59: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 60: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 61: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 62: Φωτογραφία από προσωπική συλλογή

Εικόνα 63: Προσωπική φωτογραφία από την τελετή λήξης των εορτασμών για τη Μάχη της Κρήτης στο παλιό στρατιωτικό αεροδρόμιο στο Μάλεμε, στις 22 Μάιο του 2022

Εικόνα 64: Προσωπική φωτογραφία από την τελετή λήξης των εορτασμών για τη Μάχη της Κρήτης στο παλιό στρατιωτικό αεροδρόμιο στο Μάλεμε, στις 22 Μάιο του 2022

Εικόνα 65: Προσωπική φωτογραφία από την τελετή λήξης των εορτασμών για τη Μάχη της Κρήτης στο παλιό στρατιωτικό αεροδρόμιο στο Μάλεμε, στις 22 Μάιο του 2022

Εικόνα 66: Προσωπική φωτογραφία από την τελετή λήξης των εορτασμών για τη Μάχη της Κρήτης στο παλιό στρατιωτικό αεροδρόμιο στο Μάλεμε, στις 22 Μάιο του 2022